

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

એપ્રિલ : ૨૦૨૧
વર્ષ : ૧૫, અંક : ૧૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १५

એપ્રિલ : 2021

અંક : ૧૦

પરામર્શનસમિતિ

પ્રકાશ ન. શાહ
પ્રમુખ

અજયસિંહ ચૌહાણ
પ્રકાશનમંત્રી

તંત્રી
યોગેશ જોષી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ભેઘાણી જ્ઞાનપીઠ ♦ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશનવિભાગ), ગોવર્ધનભવન,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮
ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

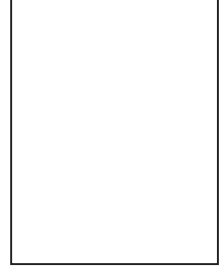
પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : અજયસિંહ ચૌહાણ. ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____
અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર _____

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ : આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અ નુ ક મ

- આ ક્ષણે : 'પરબ' સંદર્ભે મારી સંપાદનયાત્રા, યોગેશ જોષી 7
- પ્રમુખીય : ભાષક અને ભાષા, પ્રકાશ ન. શાહ 11
- કવિતા : બે ગીત, હરીશ મીનાશ્રુ 14 બે ગીત, વિનોદ જોશી 15 બે
ટેબલ કાવ્યો, રમણીક સોમેશ્વર 16 ચાર ગઝલ, હેમંત ધોરડા
17 એક ગીત, અનિલ ચાવડા 19 બે ગઝલ, ઉર્વીશ વસાવડા
20 પાંચ કાવ્યો, વજેસિંહ પારગી 21
- એકાંકી : હું, તું અને મિસ્ટર સ્મિથ, દિગ્વીશ મહેતા 22
- વાર્તા : ના – એક પ્રલાપ, ધીરેન્દ્ર મહેતા 33
- નિબંધ : પ્રભાવતી, રવીન્દ્ર પારેખ 36 માસ્તર, પારુલ રંગપરિયા 38
- આસ્વાદ : સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા, દેવાસુરસંગ્રામની પુરાકથાની
કવિતા, વિજય પંડ્યા 42 નવી આબોહવા, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર
44
- શતાબ્દીવંદના : અજન્ન સર્જકતાનો વૈભવ : સુરેશ જોષીના નિબંધો, રમણ
સોની 46
- વક્તવ્ય : ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં નૃત્યાંગના ચંદ્રલેખાનું
સમકાલીન નૃત્યમાં યોગદાન, સુનીલ કોઠારી 53
- અભ્યાસ : એક વાર્તાકાર, નોખો, અનોખો અને એની એક વાર્તા,
હરિકૃષ્ણ પાઠક 68
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : કાલપાશ : કોરોનાકાળની કથા, સંધ્યા ભટ્ટ 71
- પરિષદવૃત્ત : સંકલન : કીર્તિદા શાહ 74
- વિશેષ : ગુજરાતી કવિતાની તાસકમાં બનારસી પાનનું બીડું : બનારસ
ડાયરી, અજયસિંહ ચૌહાણ 84
- આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 88
- આ અંકના લેખકો : 89
- આવરણ : જનક ત્રિવેદી

‘પરબ’ સંદર્ભે મારી સંપાદનયાત્રા

‘મમ્મી’, મારી દીકરી કૃતિ બારમામાં હતી ત્યારે કહેતી, ‘પપ્પાને તો આપણે માટે ટાઈમ જ નથી, નહિ ?! આખું અઠવાડિયું પપ્પાને ઓફિસનું કામ અને રજાના દિવસે ‘પરબ’નું કામ.’

અત્યારે કૃતિ કેનેડા છે ને દોહિત્રી જિયા દર ‘સમર’માં દાદાને કેનેડા બોલાવે છે. આમ હવે લગભગ દર વરસે કેનેડા જવાનું થતું હોઈ ‘પરબ’ છોડવાનો નિર્ણય લીધો. તા. ૨-૧-૨૦૨૧ના રોજ એપ્રિલ, ૨૦૨૧નો અંક પ્રગટ થયા બાદ ‘પરબ’ છોડવા અંગે પ્રમુખશ્રી તથા મહામંત્રીને પત્ર લખ્યો ત્યારે જાણે હંમેશ માટે વતન છોડવાનું હોય તેવી લાગણી થયેલી. (ના યોગેશ, ના કવિ; આમ ભાવુક નહીં થવાનું.)

જીવ રેડીને અઢાર વર્ષ ‘પરબ’નું કામ સંભાળ્યું. ૨૦૦૩માં ‘પરબ’નું કામ મને સોંપાયું ત્યારે અભિનંદન અને શુભેચ્છાના અનેક પત્રો મળેલા. એ પત્રો આ ક્ષણે યાદ આવે છે. સિતાંશુભાઈએ લખેલું :

‘નિર્મળ સર્જકતા સાથે ‘પરબ’નું સંપાદનકાર્ય સંકળાયેલું એનો આનંદ છે. ક. મા. મુનશી અને ઉમાશંકર જોશી, બંને પ્રબળ શક્તિમંત સર્જકો. પણ સંસ્થાસંચાલનના બે વિભિન્ન માર્ગ એમણે પરિષદને દર્શાવ્યા. પસંદ પોતપોતાની; પણ તમને આ કામ સોંપીને જે નિર્ણયરીતિ પ્રગટ કરાઈ, એનું સ્વાગત.’

તો, રાધેશ્યામ શર્માએ લખેલું :

‘ ‘પરબ’ના સંપાદકીયની સોડમ (‘આ ક્ષણે’માં પણ) માણી ! સંપાદનનું કાર્ય તમે સરસ બજાવશો જ. જૂથ, વાદ, પૂર્વગ્રહોથી તમે કવિ-સર્જક હોવાના કારણે ઠીક ઠીક મુક્ત રહી શકશો. તમારું સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય અકબંધ રહે તો એ શબ્દની સાધનાનું વૃક્ષ ઓર મહોરી ઊઠશે.’

‘પરબ’ની કામગીરી મને સોંપાઈ એનું કારણ મારો ‘વિશ્વમાનવ’ના સાહિત્ય વિભાગના સંપાદનનો અનુભવ. ‘વિશ્વમાનવ’ માટે મુ. ભોગીભાઈએ મને પૂરી સ્વાયત્તતા આપી હતી અને મોકળાશ પણ.

હું કોઈ જૂથમાં નથી કે મારું કોઈ જૂથ નથી. કવિ, સર્જક હોવાના કારણે મારી ભીતર સમભાવ કેળવાયો છે. જૂથ, વાદ, પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત રહીને ‘પરબ’નું કામ સંભાળવા મેં નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. દર વર્ષે ડિસેમ્બરના અંકમાં પ્રગટ થતી ‘પરબ’ની વાર્ષિક સૂચિ જોતાં એનો ખ્યાલ આવશે. પરિષદના મંત્રીઓ, હોદ્દદારોની કૃતિઓ પણ ‘પરબ’ માટે અનુકૂળ નથી લાગી તો મેં સાભાર પરત કરી છે. અન્ય મિત્રોની કૃતિઓ પણ સ્વીકારી ન શકાઈ કે સ્વીકાર્યા પછી પ્રગટ કરવામાં વિલંબ થયો છે તો અળખો થયો છું ને કેટલાક મિત્રોને મારું લાગ્યું છે. આ ક્ષણે પરિષદના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અને કવિ સર્જક ઉશનસૂ સાંભરે છે. આઠ સોનેટમાંથી ચાર સાભાર પરત કર્યા હોય એનું એમને જરીકે ખરાબ ન લાગે; પણ બાકીનાં ચાર સોનેટ છપાય ત્યારે એમનું ‘ઈનલેન્ડ’ આવે; એમાં લખ્યું હોય - ‘તમે ચાર સોનેટ પ્રગટ કર્યા એનાથી પ્રોત્સાહિત થઈને આઠ સોનેટ રચાયાં

છે એ આ સાથે મોકલું છું.’ (ઉશનસૂને સાભાર પરત કર્યા એવાં જ સૉનેટ જો કોઈ નવોદિત કવિ પાસેથી મળ્યાં હોત તો એ સ્વીકાર્યા હોત. સૉનેટમાં ઉશનસૂ પાસે ખૂબ અપેક્ષા હોવાના કારણે ઓછાં ગમેલાં સૉનેટ પરત થતાં..) હા, પરિષદના ટ્રસ્ટી અને મોટા કવિ ભગતસાહેબની કેટલીક નબળી રચનાઓ પરત કરી શક્યો નહોતો. અંતિમ વર્ષોમાં એમના જન્મદિન નિમિત્તની નબળી, પ્રાસંગિક રચના ‘પરબ’ માટે મળતી અને હું પ્રગટ કરતો. કારણ આશા હતી, આમાંથી જ કોઈ ખૂબ સરસ કાવ્ય પણ સાંપડશે. તો, એમના અંતિમ જન્મદિન અદ્ભુત કાવ્ય ‘પરબ’ માટે મળેલું -

‘મૃત્યુને’

‘મૃત્યુ, મારા જન્મ સાથે તારો જન્મ.

... ..

... ..

ગમે ત્યારે આપણે એકમેકમાં ભળી જશું,

ગમે ત્યારે આપણે એકસાથે જ બળી જશું.

ત્યારે મારા મૃત્યુ સાથે તારું મૃત્યુ.’

(‘બૃહદ છંદોલય, ૨૦૧૮, પૃ. ૪૨૨)

‘પરબ’ મને સોંપાયું એ પછી સૌપ્રથમ તંત્રીલેખ - ‘આ ક્ષણે’માં મેં લખેલું :

‘બધીયે દિશાઓમાંથી શુભવિચારો પ્રાપ્ત થાય - ની જેમ બધીયે દિશાઓમાંથી ઉત્તમ રચનાઓ મળતી રહેશે ને સહુના સાથ-સહકારથી ‘પરબ’ વધુ ને વધુ ઉઘાડ પામતું જશે એવી શ્રદ્ધા સાથે વિરમું છું. (‘પરબ’, મે, ૨૦૦૩)

‘પરબ’ માટે અનેક સુંદર રચનાઓ મળતી રહી, એકાદ-બે ઉદાહરણ આપું તો, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રનું કાવ્ય ‘વખાર’, ગુલામમોહમ્મદ શેખનો સુ.જો. વિષેનો લેખ - ‘મરમી ગોઠ ગુરુની’. (આ યાદી ઘણી લાંબી થઈ શકે.)

કોઈ ચોક્કસ સમયગાળામાં તાજગીભરી કૃતિઓની ભરતી ઊમટતી જોવા મળે છે, તો કોઈ સમયગાળામાં ઓટ, તો કોઈ ગાળામાં દુષ્કાળ. સુ.જો.ને ‘ક્ષિતિજ’ માટે જેવી કૃતિઓ સાંપડી હતી તેવી તેઓ જ સંપાદક હોવા છતાં ‘એતદ્’માં જોવા મળતી નહોતી.

એક પ્રમુખશ્રીએ પત્ર દ્વારા ‘પરબ’ માટેનાં સૂચનો મોકલ્યાં હતાં, એમાંથી એક-બે - ‘પરબ’માં પાંચેક પેજથી વધુ લાંબા લેખો લેવા નહીં. એક લેખકની કૃતિ ‘પરબ’માં પ્રગટ થાય ત્યારબાદ છ મહિના સુધી એ લેખકની કૃતિ ‘પરબ’માં ન લેવી. વગેરે. પરંતુ કવિ-સંપાદકે મૌનપૂર્વક એ સૂચનોનો અસ્વીકાર કરેલો.

‘પરબ’ને આકર્ષક બનાવવા માટે તો પછેડી પ્રમાણે પગ લાંબા કરવા પડે તેવી સ્થિતિ; છતાં પૂંઠા પર રંગીન ચિત્ર, સ્ટેપલર વગરનું બાઈન્ડિંગ, પૂંઠા માટે વધુ સારું કાર્ડ, થોડા વધુ સારા કાગળ વગેરે શક્ય બન્યું. ‘પરબ’ના પૂંઠા પરનાં ચિત્રો લા.ઠા.ને ગમતાં. એક વાર એમનો ફોન આવ્યો, ‘પૂંઠા પર સરસ ચિત્રો તમે પસંદ કરીને મૂકો છો; એ દરેક ચિત્ર વિશે તમે ટૂંકી નોંધ પણ લખો.’ (લા.ઠા. પાસે સત્યજિત રેની ફિલ્મ ‘પથેર પાંચાલી’ વિશે લેખ કરાવ્યો હતો ત્યારે પૂંઠા પર એ ફિલ્મના એક દૃશ્યનો ફોટો મૂક્યો હતો - અપૂર્વની હથેળીનો કલોઝ-અપ અને એમાં ફરતો ભમરડો.) થયું, ચિત્રો

વિશે નોંધ લખવાનું તો મારું ગળું નહીં, પણ કવિ-ચિત્રકાર મિત્ર પીયૂષ ઠક્કરને કહ્યું હોય તો ? પછી પૂંદા પરનાં ચિત્રોની પસંદગી, એની સજાવટ તથા એના વિશે નોંધનું કામ પીયૂષભાઈએ હરખભેર સંભાળ્યું એનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું.

ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી આવી ત્યારે ‘પરબ’નો વિશેષાંક કરવાનું મન થયું. પરિષદ તરફથી એ માટેની મોકળાશ મળી અને એમનાં કાબા આસ્વાદનો વિશેષાંક થઈ શક્યો એનો આનંદ છે. અમેરિકાથી મધુસૂદન કાપડિયાનો ફોન આવેલો, વિશેષાંકથી તેઓ ખૂબ રાજી હતા, કહેલું - તમે ખૂબ સરસ રચનાઓ પસંદ કરી છે તથા કયું કાવ્ય આસ્વાદ માટે કોને સોંપવું એની પસંદગી તો ઉત્તમ થઈ છે. એ પછી અન્ય વિશેષાંકો પણ શક્ય બન્યા. પ્રહ્લાદ પારેખ વિશેષાંક, કાન્ત વિશેષાંક, લા. ઠા. વિશેષાંક, ઉમાશંકરે કહેલું, ‘કાવ્ય જીવે છે આસ્વાદમાં.’ આ અઢાર વર્ષ દરમિયાન ‘પરબ’માં અનેક કાવ્યો / વાર્તાઓના આસ્વાદ લેખ પ્રગટ થઈ શક્યા. લા.ઠા. જેવા અઘરા કવિના કાવ્યોનો આસ્વાદ વિશેષાંક કરવો એ પડકારજનક હતું. કેટલાક મોટા વિવેચકોય મને ફોન કરીને કહેતા - ‘આના બદલે મને ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માંથી કોઈ કાવ્ય આપ ને ! ‘હા, રાજેશ પંડ્યા જેવા કવિ-વિવેચકને પડકાર ઝીલવાનું ગમ્યું હતું. કોઈ અઘરું કાવ્ય, જેના આસ્વાદ માટે બે-ત્રણ વિવેચકોની ‘ના’ આવ્યા પછી રાધેશ્યામ શર્મા વહારે આવે અને આસ્વાદ લેખ કરી આપે. આ વિશેષાંકો અભ્યાસીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

અત્યારે ગ્રંથસમીક્ષા/અવલોકન માટે સમયસર સારો લેખ કરી આપે એવા અભ્યાસીઓની ખોટ વરતાય છે, સુ. જો. ના શબ્દો જરી બદલીને કહ્યું તો અત્યારે વિવેચનનો નાભિશ્વાસ ચાલે છે; આવી પરિસ્થિતિમાં જ્યારે જ્યારે પ્રાસંગિક લેખની જરૂર પડી કે વિશેષાંક માટે લેખની જરૂર પડી ત્યારે રાધેશ્યામ શર્મા, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, રઘુવીર ચૌધરી, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, નરોત્તમ પલાણ, રમણ સોની, મણિલાલ હ. પટેલ, અરુણા જોશી, હિમાંશી શેલત, શરીફા વીજળીવાળા પાસેથી લેખો મળતા રહ્યા છે. એમનો વિશેષ આભારી છું.

મે, ૨૦૨૦માં સુરેશ જોષીના જન્મદિવસ આવ્યો. જન્મશતાબ્દીવર્ષ શરૂ થયું. એમના વિશે ‘પરબ’નો વિશેષાંક કરવાનો ઉમળકો તો થયો; પણ લોકડાઉનના કારણે, કોરોનાના કપરા કાળમાં પરિષદમાં મીટિંગ થઈ શકે તેમ નહોતું. આથી ‘શતાબ્દીવંદના’ વિભાગ હેઠળ આખા વર્ષ દરમિયાન સુ. જો. વિશે, એમની કૃતિઓ વિશે કંઈક ને કંઈક પ્રગટ કરવાનું વિચાર્યું, મિત્રોને આ માટે ફોન પણ કર્યા ને લેખો મળતા રહ્યા તેમ પ્રગટ કર્યા.

‘પરબ’ માટે ક્યારેક મીડિયાનોય લાભ મળ્યો છે. ‘ફેસબુક’માં નવોદિત પારુલ ખખ્ખરની રચનાઓ જોઈ, એમાં તણખો જણાયો; તો એમની પાસેથી ‘પરબ’ માટે કાવ્યો મંગાવ્યા; ત્યારે એમનું નામ જાણીતું થયું નહોતું. અન્ય નામ પણ આમાં ઉમેરી શકાય. સુરત તથા પાલનપુરના જ્ઞાનસત્રોમાં એક બેઠક નવોદિતો માટેની હતી. એમાંના બે-ત્રણ લેખકોની કૃતિઓ ‘પરબ’માં પ્રગટ કરેલી. આમ નવોદિતોની કૃતિઓ ‘પરબ’ને મળતી રહી એનો વિશેષ આનંદ. તો, Whatsappના ગ્રુપ - ‘સંસ્કૃત રસિક વૃંદ’માં ગયે વર્ષે મિત્ર વિજય પંડ્યાએ અદ્ભુત સુભાષિત મૂકેલું ને એના વિશે સ-રસ નોંધ મૂકી હતી. એ જોતાં જ થયું, સંસ્કૃત સુભાષિતોના અન્નકૂટભંડારમાંથી પડિયામાં થોડો થોડો પ્રસાદ દર અંકે ‘પરબ’ના વાચકોને મળતો રહે તો ?! તરત મેં વિજયભાઈને ફોન કર્યો

- 'પરબ' માટે સુભાષિતોનો આસ્વાદ આપો. અને 'પરબ'ને 'સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા' મળતી થઈ. વર્ષો અગાઉ મેં નીરવ પટેલનું કાવ્ય 'પરબ'માં પ્રગટ કર્યું એ અગાઉ 'પરબ'માં એમની કોઈ કૃતિ પ્રગટ થઈ નહોતી. એ કાવ્ય નીતિન મહેતા સંપાદિત પરિષદના કવિતાયનનમાં સ્થાન પામેલું.

મેં 'પરબ' સંભાળ્યું ત્યારે મને એકાદ વર્ષ ચાલે એટલી અગાઉના તંત્રીએ સ્વીકારેલી સામગ્રી વારસામાં મળી હતી. એ બધી મેં ક્રમશઃ પ્રગટ કરી હતી. એમાંથી કેવળ એક લેખ પ્રગટ નહોતો કર્યો; એ લેખ મારી નવલકથા વિશે હતો. હું પણ છ-સાત મહિના ચાલે એટલી સ્વીકૃત સામગ્રી વારસામાં સોંપતો જઉં છું.

'પરબ' મને સોંપાયું એ અગાઉ 'પરબ'માં 'પ્રમુખીય' લેખો પ્રગટ થતા નહોતા.

મેં બધા પ્રમુખોને વિનંતી કરી અને 'પ્રમુખીય' લેખો 'પરબ'ને મળતા થયા. પરિણામે સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર પાસેથી ત્રણ વર્ષ સુધી, 'સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે' લેખમાળામાં અદ્ભુત લેખો મળ્યા. સિતાંશુ જ લખી શકે તેવા લેખો. સમકાલીન ભારતીય કવિતા વિશે આવા સ-રસ લેખો કદાચ અન્ય ભાષામાં પણ પ્રગટ નહિ થયા હોય.

'પરબ'ના કારણે જ કેટલાક દીર્ઘ તંત્રીલેખો થઈ શક્યા. 'પરબ'ની કામગીરી ન હોત તો આમાંના ઘણા લેખો થયા ન હોત; એ નિમિત્તે ઊંડો અભ્યાસ કરવાની તક મળી એનોય વિશેષ આનંદ. મે, ૨૦૦૩થી 'પરબ'નું કામ કરવા મળ્યું એ બદલ આનંદ અને ગૌરવ સહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો આભાર માનું છું. આ સમયગાળાના સહુ પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મંત્રીઓ, સહતંત્રીઓ, કારોબારી તથા મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો, પરિષદ કાર્યાલયના સહુ કાર્યકરો તથા ચી. મં. ગ્રંથાલયના સહુ કર્મીઓનો આભાર માનું છું. 'પરબ'ના પ્રકાશનમાં ખૂબ ચીવટથી કામ કરનાર ચંદ્રકાન્ત ભાવસારનો વિશેષ આભાર માનું છું. લોકડાઉન, કોરોનાના સમયમાં 'પરબ'ને પરિષદની સાઈટ પર અપલોડ કરવા બદલ રૂપલબહેનનો આભારી છું. જ્યારે જ્યારે મારે કેનેડા જવાનું થયું ત્યારે ત્યારે 'પરબ' સંભાળીને મને ભારમુક્ત કરવા બદલ મિત્ર પ્રફુલ્લ રાવલનો આભારી છું. 'પરબ'ના સહુ સહદય ભાવકોનોય આભારી છું. મને 'પરબ'ની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવા બદલ તથા નવા તંત્રી - સંપાદકની સમયસર વરણી કરવા માટે કારોબારી અને મધ્યસ્થ સમિતિનો આભાર માનું છું. 'પરબ'ના વરાયેલા તંત્રી અજયસિંહ ચૌહાણ તથા સંપાદક ભરત મહેતાને અભિનંદન અને શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

સર્જન સિવાયનાં અન્ય કામો હવે ધીમે ધીમે આટોપવાનું મનમાં છે. શેષ સમય હવે કેવળ સર્જનમાં (જો સહજ થાય તો) તથા મારાં સંતાનોનાં બાળકોમાં રોપવાનું મનમાં છે. કવિવર રાજેન્દ્ર શાહની પંક્તિ ટાંકીને કહું તો, બસ હવે -

‘મન મારું લઈ જાય ત્યાં જાવું
પ્રેમને સંનિવેશે
નિરુદ્દેશે.’

તા. ૨૪-૩-૨૧
અમદાવાદ.

- યોગેશ જોષી

સહસ્રાબ્દીઓથી ભારતીય જનમાનસને સારુ હનુમાનના પાત્ર માટે જે પણ આત્મીયતા અને ઓળખ રહી હશે એમાં એમણે એક રામભક્ત તરીકે સ્થાપેલ પ્રતિમાનનો સ્વાભાવિક જ સ્નિહહિસો હશે. પણ આ ક્ષણે કૌતુક ને જિજ્ઞાસાને ધોરણે હું જે વિગતમુદ્દો કરવા ઈચ્છું છું તે તો રામે હનુમાનને પહેલપ્રથમ શી વાતે પ્રીછ્યા હશે એ છે. હમણે હમણે આ પાને સહજ ચાલી આવતી ચર્ચા ભાષાની છે, અને એ સંદર્ભમાં મને રામે (ખરું જોતાં આદિકવિએ) હનુમાનનો શો વિશેષ નોંધ્યો છે એ વાનું ખેચે છે.

સમય સીતાહરણ પછી રામ જે તાવણીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા તે છે. આકુળ-વ્યાકુળ, વિરહવ્યગ્ર એવો એ ગાળો એમને સારુ હતો. એવામાં, કોણ છે આ બે, એની તપાસ માટે સુગ્રીવે મોકલ્યા હનુમાન સાથે એમનો ભેટો થાય છે. હનુમાનનાં વચનો વિરહવ્યગ્ર રામને કંઈક જુદો જ અનુભવ કરાવે છે. અસ્વસ્થતા વચ્ચે સ્વસ્થતા જગવતાં એ વચનો છે, વસ્તુના અર્થમાં તો બરાબર પણ અભિવ્યક્તિના અર્થમાં; કથયિત્વની રીતે સરસ પણ કથનરીતિની રીતે સવિશેષ સરસ. રામ નોંધે છે કે આ વ્યક્તિ ‘ઉત્તમ અને સ્પષ્ટ સંભાષણ’નો ગુણ ધરાવે છે. વળી, એણે વ્યાકરણનો પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો જણાય છે; કેમ કે સમગ્ર સંભાષણમાં એકે અશુદ્ધ શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો નથી. સ્પષ્ટ શબ્દો અને સ્પષ્ટ પદોવાળી વાણી એ ન તો બહુ ઉતાવળે, ન તો બહુ ધીમે એ રીતે ઉચ્ચારે છે.

એક પાત્રવિશેષની વાણી કે ભાષાની વાત આ તો થઈ. પણ, વસ્તુતઃ સમગ્ર મનુષ્યજાતિને ઈતર પ્રાણીસૃષ્ટિથી જુદી અને ઊંચી સ્થાપતી કોઈ એક વાત હોય તો વાણી અગર ભાષા છે. મેકુલુહાન જેવા મનુષ્યનો વિશેષ એની જે ઓજારનિર્મિતિની ગુંજાશ છે એમાં ભલે જોતા હોય પણ ‘સિટી’ખ્યાત મર્ફડ તો મનુષ્યનો વિશેષ ભાષામાં જ જોશે અને શોધશે.

ભાષા-સંવાદ કહો કે ભાષા-વિવાદ આપણે ત્યાં માધ્યમ આસપાસ ખાસો ચાલ્યો છે. નિરંજન ભગતે એનો આબાદ ઉકેલ, દાયકાઓ પર ‘ઉત્તમ અંગ્રેજી, માધ્યમ ગુજરાતી’ એ કહેવત સદૃશ લઢણે સૂચવેલો છે. આ સમજ સુધી પહોંચતાં આપણે ખાસો સમય લીધો છે, અને હજી પણ સમજટાંચા એટલા જ સંકલ્પટાંચા તો આપણે છીએ તે છીએ.

તવારીખના એકબે ટુકડા સંભારું જરી ? ગુજરાતી વ્યાકરણની ભોં ભાંગનારાઓમાં રેવરંડ ટેલરનું નામ આપણે હોંશે હોંશે લેતા રહ્યા છીએ. ૧૯૧૭ના ઓક્ટોબરમાં ભરુચમાં

જ્યારે ગુજરાત કેળવણી પરિષદનું બીજું અધિવેશન મળ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં ટેલરનાં એ વચનો સંભાર્યાં હતાં કે ‘ગુજરાતી - આર્યકુળની - સંસ્કૃતની પુત્રી - ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી ! તેને કોણ કદી અધમ કહે ? પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેશો ! જુગ જુગના અંત સુધી તેની વાણીમાં સદ્વિદ્યા, સદ્જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હજો !’ ગાંધીજીએ ભરુચની કેળવણી પરિષદની રાંગેથી ગુજરાતી માધ્યમનો આ જે લગભગ શંખધ્વનિ કર્યો એનો સંદર્ભ સમજવા જેવો છે. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સરખા ગુરુજને એ અરસામાં ‘વસંત’માં અંગ્રેજી ભાષા મારફતે જ શાલેય શિક્ષણની હિમાયત કરતો લેખ લખ્યો હતો. ગમે તેમ પણ, હમણાં ટેલરના જે લેખી ઉદ્ગારો સંભાર્યા એમાંથી બુલંદીભેર પ્રગટ થવા કરતો પડકારમુદ્દો, એમના આખા લખાણમાંથી પસાર થતાં સામો આવી ઊભો રહે છે તે તો આ : યથા ભાષક તથા ભાષા. એ સમય ડેન્ટિના ‘નોવા વિવા’ની અસર તળે ‘નવજીવન’નો હતો, અને ભાષા ને ભાષક બેઉ વચ્ચે નવ્ય પારસ્પર્યની ખિલવણીના પડકારનો હતો.

ઈતિહાસવસ્તુની રીતે, અહીં જોકે એ નોંધવું ઘટે છે કે ઓક્ટોબર ૧૯૨૮માં નડિયાદ ખાતે નવમી સાહિત્ય પરિષદ મળી ત્યારે આનંદશંકર, આજની ભાષામાં કહીએ તો ગાંધીજી સાથે એક જ પેજ પર જણાય છે. એમણે કહ્યું હતું : ‘૧૮૫૭માં આપણી મુખ્ય યનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ તે વખતે સર ચાર્લ્સ વૂડે પ્રગટ કરેલી આશા કે ગ્રેજ્યુએટો પોતાનું જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઉતારશે એ અત્યાર સુધી સફળ થઈ નથી તેનું કારણ ગ્રેજ્યુએટોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં સર્વ શાસ્ત્રના મણિગણમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પરોવાયેલી નથી એ જ છે. રાજા રામમોહન રાય અને મેકોલેએ સ્થાપેલી અને ચાર્લ્સ વૂડે અભિષિક્ત કરેલી શિક્ષણપ્રણાલી લગભગ સો વર્ષ સુધી એના એ રૂપમાં જ ચાલ્યાં કરે એ જ એની જડતાની પૂરી નિશાની છે...’

હવે તો એ વાતને સાત દાયકા કરતાં પણ વધુ સમય થયો જ્યારે ‘૧૯૮૪’કાર જ્યોર્જ ઓરવેલે, એમનો સુપ્રતિષ્ઠ નિબંધ કરેલો, ‘પોલિટિક્સ એન્ડ ધ ઈંગ્લિશ લેંગ્વેજ.’ કેટલું બધું કુગાવીને લખતા હોઈએ છીએ આપણે, ઓરવેલે કહ્યું હતું અને ઉમેર્યું હતું કે આજકાલ જે બધું લખાય છે તે સ્પષ્ટ કથન અને સ્પષ્ટ અર્થ સારુ યોજાતા શબ્દોથી વધુ તો જથ્થાબંધ જાથુકી શબ્દસમૂહોની છાપ આપે છે. રામને હનુમાનના શીલનો સાક્ષાત્કારક પરિચય એમના શુદ્ધ સંભાષણ થકી થયેલો એ વાલ્મીકિવિધાન યાદ કરીએ તો તરત ઓરવેલની એ વાત પણ સમજાશે કે ભાષામાં ખરાબી વરતાય તે સમાજમાં, સભ્યતામાં પ્રવેશેલી અને પ્રવેશી રહેલી ખરાબી દર્શાવે છે. પણ આટલું કહીને ઓરવેલ છૂટી નથી પડતા. જે એક માર્કાની, બિલકુલ માર્મિક વાત એ ઉમેરે છે તે એ કે ભાષા કેવળ સમાજનું પ્રતિબિંબ દર્શાવે છે એવું નથી; ભાષા સમાજને ઘડે પણ છે.

બધા છેડા ઠીક જોડાયા ન જોડાયા પણ વાચક ફેબ્રુઆરી, માર્ચ અને એપ્રિલનાં પ્રમુખીય સાથે રાખીને વાંચતાં કંઈક સમગ્ર ચિત્ર મેળવી શકશે એ આશા સાથે આટલે

લગી પહોંચતાં જે કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે ભાષા અને ભાષક વચ્ચે એક અવિનાભાવ સંબંધ પ્રવર્તે છે અને પ્રશ્ન ને પડકાર કોઈ પણ હોય તો તે સાર્થક પારસ્પર્ય કેળવવાનો છે.

હમણાં ગાંધીજીને આપણે ભરુચમાં મળ્યા, ૧૯૧૭માં; ને કેળવણી પરિષદની રાંગેથી એમને સાંભળ્યા પણ. હવે થોડું આગળ ચાલીએ ? ૧૯૨૦માં. એ વરસે, એપ્રિલમાં અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદનું છઠ્ઠું અધિવેશન મળ્યું હતું, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના પ્રમુખપદે. બરાબર એકસો એક વરસ પરના આ અધિવેશનનું સમાચારમૂલ્ય છાપાંને વખતોવખત એ વાતે લાગ્યા કરતું હોય છે કે ગાંધીજીને હરાવીને કાંટાવાળા ચુંટાયા હતા. પણ અદકપાંસળા અખબારનવીસોને કોણ કહે કે કાંટાવાળાએ પ્રમુખીય વક્તવ્યમાં ગાંધીજીને કેવી રીતે સબહુમાન સંભાર્યા હતા ? એમણે કહ્યું હતું :

‘જેમણે સાધુવૃત્તિ ધારણ કરી રાજકીય અને આર્થિક વિષયોની સાથે ભાષામાં પણ સત્યાગ્રહ ચલાવી મોટમોટી સભાઓમાં દેશી ભાષા વાપરવાની અને દેશી ભાષા દ્વારા ઊંચી કેળવણી આપવાની હિમાયત કરી એવા અનેક મહાત્મા ગાંધીજીઓ ગુર્જરમૈયાએ ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ.’

ઔરવલે જે યુગચિંતા બોલી બતાવી હતી - ભાષાના પતનની ને સભ્યતાની હાણની, એમાં સર્વાંગી ને સર્વાંગ્ર ધોરણે રસ લઈ નેતૃત્વ, કર્તૃત્વ અને યોજકત્વનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડતી ગાંધી ભાતના છે કોઈ ખરીદાર.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

બે ગીત | હરીશ મીનાશુ

એક

ભાણે બેસો તો થોડું ભાવશે
મનમોજી! તમે ભાણે બેસો તો થોડું ભાવશે
(સ્મરણપુણ્ય: અરવિંદ ભટ્ટ)

*

ઉંબરે ઊભીને વાટ જોશો તો પરદેશી
પોપટાની જેમ કોક આવશે
ટગરી પર જૂલીને, ઓલ્યા ઓલ્યા ભવનાં તે
સગપણ અધૂરાં સંભારશે
કરશો જો કાન તમે સરવા તો સંભળાશે બીજમાંય મર્મર ઘેઘૂરની
શોધશો તો જડશે એકાદ છૂટી ઘૂઘરી કીડીના ખંડિત નૂપુરની
આંબાની ડાળખીને ચપટી વસંત તમે
આલશો તો મંજરી જૂલાવશે
પડી ટેવ લીલા તે રંગની એ વૈશાખે
કેસરિયા ઝાળે ભુલાવશે
કરવાનું આટલું છે, કાગળને કાગળ ને, સમજો કે એ તો છે વ્યોમ
શાહીનું ટપકુંયે ઝળહળશે જાણે માણેકઠારી પૂનમનો સોમ
બત્રીસાં ભોજન ના હોય ભલે પીરસેલાં
ભાણે બેસો તો થોડું ભાવશે
દૂધ મહીં સાકરને ભેળવો લગાર
કોક મુઠીભર તાંદુલ ભભરાવશે
(પુણ્યસ્મરણ: નવલરામ પંડ્યા - બ. ક. ઠાકોર)

*

બે

પાંચ સાત પાંચ
બાજરીના એટલા જ દાણા સમાય, મારી હાઈકુના માપની છે યાંચ
વાત પિત્ત કફ અને કાફિયાનો એવો તો
અધરાતે વત્યો પ્રકોપ
પડતી મૂકું રે હું તો અડધી ગઝલ, કરું
વાર્તામાં ઘટનાનો લોપ

જૂલવા ગયો તો હવે જૂલણાય માંગે છે મહેતા નરસૈયાનું સાંચ
પીગળી ગયું રે મારું કાંડું કલમ સોત, અડકી જ્યાં અક્ષરની આંચ

ચકલાંનું જોડું જો નંદવાચ, થાય મને
પુરાકથા જેવો વિષાદ
ચીપિયાથી ચખ્ખ દૈ પકડું અનુષ્ટુપ કે
પિંગળમુનિય દિયે દાદ

સરસતીએ કીધું, કરાવ્ય હવે ભાઈ, લોહી મૂતર ને જોડણીની જાંચ
'પૂછું, કટેવ મ્હને' - એમ કરી બલ્લુકાકાય વેણ કડવાં ઉવાચ
ઓસડિયાં ચાટી ઓથારિયા હડકવાનાં
નવલો નિબંધ ઘડી વાંચ

બે ગીત | વિનોદ જોશી

૧. ઓ જાદુગર

ખાંડી ખાંડી તડકો એનો નરમ છાંચડો કીધો,
ઓ જાદુગર! તે વગડાને સર્ગ ગયાખી લીધો...

તારી આંખો હજી પીરસે ગળચટ્ટાં પકવાન,
હજી હોઠ પર હડી કાઢતાં તસતસતાં તોફાન;
જરા ઝળૂંબી બધો ઉમળકો તળિયાંઝાટક પીધો...

મને કનડતો કાંટાળો હણહણતો તારો ભેજ,
મખમલિયા ગાલીયા પર પથરાતું ભીનું તેજ;
કમળપાંદડી વચ્ચે મેં ભમરાને ભીડી દીધો...

૨. આ હું આવ્યો...

આ હું આવ્યો, ધસ્યો, ઝળૂંબ્યો, ગયો નીકળી સોંપટ,
ભલે કહે તું વાવાઝોડું, હું વગડાનો પોપટ...

અમથી પાંખો સાવ અજાણી એક વેલને અડી,
રણઝણતાં ચિક્કાર પાંદડે ખળખળ નદિયું ચડી;
કોને કોની તરસ એ જ કરવી'તી મીઠ્ઠી ચોવટ...

મને ઊડતું ગમ્યું હવાના વળાંક ચાખી ચાખી,
ખરબચડા ટહુકાથી ટોચી, ભરી પાંખમાં આખી;
સાચ્યેસાચ્યું કહ્યું મને મેં, તને લાગતું ફોગટ...

બે ટેબલ કાવ્યો | રમણીક સોમેશ્વર

૧

શબ્દો
 ધુમ્મસમાં ડૂબ્યા છે
 અને હું
 સૂરજ ઊગવાની
 રાહ જોયા કરું છું
 દરિયા જેવું ટેબલ
 ભરતી-ઓટમાં
 ઊંચકાતું-પછડાતું રહે છે
 અચાનક
 મોજાં ઊછળે છે
 હોડીઓ
 તળે-ઉપર થાય છે
 કાંઠે બેઠેલા છોકરાના ગલમાં
 પકડાતી નથી
 એક પણ માછલી
 પરવાળાના ટાપુ
 દરિયાનાં મોજાંના
 ચાળા પાડે છે
 હેઈસો હેઈસો
 પોકારતો હું
 હલેસાની જેમ
 હલાવ્યા કરું છું કલમને
 આમથી તેમ
 ઓચિંતું
 શાહીનું એક ટીપું
 ટપકે છે
 હવે
 સૂરજ ઊગે
 તો ખબર પડે કે
 એ
 ટપકું
 મોતી છે
 કે
 રેતી

૨

કપાયેલા જંગલોના કણસાટથી
 કાંપતું ટેબલ
 ફસડાઈ પડ્યું છે
 દીવાલો વચ્ચે
 થોડેક જ ઊંચે
 ફેલાયેલી છત
 એજ એનું આકાશ
 બંધ ઓરડાએ
 ભૂંસી નાખી છે
 બધી ઋતુઓને
 દૂર દૂરથી
 આવતા રહે છે વાવડ
 ગંધીલી હવાઓના
 કબાટમાં
 ઢળી પડેલી ચોપડીઓ
 ભૂલવા લાગી છે
 પોતપોતાની ભાષાઓ
 ટેબલ પરનો કાગળ
 સૂંઘ્યા કરે છે હવે
 કેવળ
 પડછાયાઓને

ચાર ગઝલ | હેમંત ધોરડા

૧

રાતે થઈ ચાંદની દિવસે થઈ તડકો નીકળું
સાંજથી મારી હું ક્યારે કદી આખ્ખો નીકળું
કટકે કટકે પ્રતિદિન નીકળું છું મારામાંથી
થોડો નીકળું ફરી થોડો ફરી થોડો નીકળું
કદી તો હોઉં હું દોરા વિના ખોબો મોતી
તો વળી મોતી વિનાનો કદી દોરો નીકળું
હું જ છું આંગળી પણ ને વળી નખ પણ હું જ છું
રહીને વેગળો થોડો જ હું મારો નીકળું
ઘાસ છું જાણે શું હોવું શું ન હોવું મારું
પાછો ધરબાઉ હું મારામાં ને પાછો નીકળું

(છંદ વિધાન : ગાલગાગા / લલગાગા / લલગાગા લલગાગા ગાગા / લલગા)

૨

થર પછી થરનું નીકળવું ન કદી પૂરું થાય
મારું કહેવું મને સમજાય નહીં એવું થાય
મારી પાસે જરા પણ બાકી સિલકમાં હું નથી
આંખો મીંચી મને ખચ્ચો મેં તો બીજું શું થાય
ગાંઠ રેશમની નથી બાંધી મેં મારી સાથે
ક્યાંક બંધાય કશું ક્યાંક કશું છૂંટું થાય
જીદ પણ પકડી તો શું પકડી કે કાદવ ના થાઉં
હું જ માટી હું જ પાણી તો પછી કેવું થાય
મારા અંધારમાં છું એકલો છું ગુમસૂમ છું
મારી સાથે હું કશું બોલું તો અજવાળું થાય

(છંદ વિધાન : ગાલગાગા / લલગાગા / લલગાગા લલગાગા ગાગા / લલગા)

૩

મારી સાથે હજી હું કેટલું ખોટું બોલું
કદી મારા વિશે અડધું કદી પડધું બોલું
હવે તો સાવ અજાણ્યો મને હું લાગું છું
મારી સાથે હવે બોલુંય હું તો શું બોલું
નથી એવું કે સદા વરસું કદી ઝરમરું છું
ઓછું આવે મને મારાથી તો ઓછું બોલું
ફળ રૂપે જૂલવું ના હો તો ઊગું ઘાસ રૂપે
મને કંઈ કહેવું ન હો મારે તો અમથું બોલું
મારી સાથે મને બનતું તો નથી પણ શું થાય
મને ક્યારેક મળું તો હસું સરખું બોલું

(છંદવિધાન : ગાલગાગા/લલગાગા લલગાગા /લલગાગા ગાગા/લલગા)

૪

જુદો જરી ફરી દર્પણમાં હું તરી આવ્યો
મેં ક્યારે પાછો મને આમ થોડો બદલાવ્યો
આ દોડધામમાં હું ઓળખી શક્યો ન મને
હતો હું સામે અને મેં મને ન બોલાવ્યો
મેં મારી વાત કદી માની છે કે માનું હવે
મેં આખી રાત મને બહુ ધીરજથી સમજાવ્યો
હું ઢાળ પણ ને ઝરણ પણ ને હું જ પાંદડું પણ
મેં ખોયો ક્યાં મને હું ક્યાં મને મળી આવ્યો
હું કોઈ વાતે મને આજ છોડતે જ નહીં
ગઝલ કહી અને મેં મારો જીવ છોડાવ્યો

(છંદવિધાન : લગાલગા લલગાગા લગાલગા ગાગા/લલગા)

એક ગીત | અનિલ ચાવડા

અલ્યા ઝાડ! બહુ રાખ નહીં તોર!
કાલ સુધી સૂકુંબઠ ઊભું'તું, આજ તને માંડમાંડ આવ્યા છે મોર;

ભૂલી ગ્યું વગડાઉ એકલતા ઓઢીને
ઊભું'તું સુકકા વેરાનમાં?
એ વખતે આવીને રોજરોજ રેડ્યા'તા
ટહુકાઓ મેં જ તારા કાનમાં,

આજ તને અંગઅંગ ફૂટ્યું છે યૌવન, આ એનું છે લીલુંછમ જોર?
અલ્યા ઝાડ! બહુ રાખ નહીં તોર!

જૂના ખંડેર જેમ જર્જર બહુ થઈ ગઈ'તી
એકએક ડાળખીની ઢેરીઓ,
આજ બધા આવ્યા છે કારણ કે તારી પર
બેઠી છે મધમીઠી કેરીઓ;

ફુલણશી ના થા આમ અતિથિ પંખીનો સાંભળીને કલબલતો શોર!
અલ્યા ઝાડ! બહુ રાખ નહીં તોર!

બદલાશે મોસમ તો પળ બે પળમાં જ તારા
ખરવાનાં ફળ-ફૂલ પાન,
યાત્રાળુ પંખીઓ ઊડી જાશે ને પછી
તારી પર દેશે કોણ ધ્યાન?

એ વખતે એકલા જ વેઠવાના ધગધગતા તડકા ને અંધારા ઘોર,
અલ્યા ઝાડ! બહુ રાખ નહીં તોર!

બે ગઝલ | ઉર્વીશ વસાવડા

૧. કઈ રીતે મળશે તને?

અન્યના વહેવારમાં તું જાતને શોધે અગર તો કઈ રીતે મળશે તને?
મૂળમાં જે વ્યાપ્ત છે એ શાખમાં શોધે અગર તો કઈ રીતે મળશે તને?
આ રીતે અગ્નિથી તું ભોજન પકાવી નહિ શકે નક્કી જ છે!
દેવતાને તું બુઝેલી રાખમાં શોધે અગર તો કઈ રીતે મળશે તને?
એક સપનું આપણે દાટી દીધું એ વાતને વરસો વીત્યાં છે
ને પછી તું સ્વપ્ન મારી આંખમાં શોધે અગર તો કઈ રીતે મળશે તને?
માત્ર ધબકારો જ એક સાબિત કરી દે છે કે જીવન છે અહીં
એ જ ધબકારાને કોઈ લાશમાં શોધે અગર તો કઈ રીતે મળશે તને?
કંઠમાં ડૂમો થઈ અટકી ગયેલાં આપણા ગીતો બધાં
તું કોઈ તૂટી ગયેલા સાઝમાં શોધે અગર તો કઈ રીતે મળશે તને?

૨. સ્વાગત કરું છું

પ્રત્યેકના વિચારનું સ્વાગત કરું છું
એથી થતા પ્રહારનું સ્વાગત કરું છું
મારા શ્રવણ પ્રદેશમાં કાયમ વસંત છે
ટહુકાઓથી સવારનું સ્વાગત કરું છું
એવું નથી હકારને પોષ્યા કરું સદા
હો સ્પષ્ટ તો નકારનું સ્વાગત કરું છું
વૈભવ વધે છે ઘાસનો એના જ કારણે
મોતી સમા તુષારનું સ્વાગત કરું છું
આકાશ ભર્યું ભાદર્યું જોવું ગમે મને
પંખીની આ કતારનું સ્વાગત કરું છું

પાંચ કાવ્યો | વજ્રેસિંહ પારગી

૧.

વાત હોત
એકાદ વેલ ઉછેરવાની
તો
આંસુ સીંચીનેય
ઉછેરી દેત
એમણે તો
ધરી દીધી
રણ જેવી હથેળી
ને ફરમાવ્યું
રચી દે મને
રણદ્વીપ

૨.

ગમતું હતું
હથેળીમાં રાખ્યું હતું
એ ઊડી ગયું
મેંદીના રંગની જેમ
ગમતું નહોતું
લાખ વાર નકાર્યું હતું
એ રહી ગયું
હાથમાં
હસ્તરેખાની જેમ

૩.

એકે દિવસ
નથી પાડ્યો
આકાશે પડઘો
કે
નથી દીધો
ધરતીએ હોંકારો
નથી કોઈ
હામી ભરનાર
તો

કેમ પડાવે છે પોકાર
રોજ ઊઠીને
આ પીડા

૪.

આંજી જોયું
મેઘધનુષ
પણ ઊડી ગયા
એક પછી એક
સાતે રંગ
મેઘધનુષ પણ
ભરી ન શક્યું
કોઈ રંગ
ભૂખરી આંખમાં

૫.

જવાનું છે દૂરદૂર
લઈને મારે પાણી
ને ઝમ્યે જાય છે
પળેપળ કાચો ઘડો
કોણ જાણે
તરસ્યા પાસે પૂગતાં
બચશે ખોબો પાણી
કે રહેશે હાથમાં
ખાલીખમ ઘડો

હું, તું અને મિસ્ટર સ્મિથ

દિગીશ મહેતા

(ગતાંકથી ચાલુ; એકાંકીકાર દિગીશ મહેતા : પરેશ નાયક)

પાત્રો

આસીત

રેશમા

પરાગ

પહેલો પડદો

(બસ સ્ટેન્ડ. આસીત અને રેશમા તેમની ત્રિશીના આરંભ છે; રેશમા જરા ઉત્સવને કારણે સાડીમાં છે.)

આસિત : છ પાંત્રીસની ગઈ હશે ?

રેશમા : છ પાંત્રીસની ? સવા સાત થવા આવ્યા હશે. સાડા સાત...

આસિત : કોઈ દેખાતુંય નથી. હમણાં જ ગઈ લાગે છે.

રેશમા : ગમે તેટલી વાર થાય. હું આજે ચાલવાની નથી.

આસિત : થોડે સુધી ચાલી નાખીએને, પોસ્ટ ઓફિસ સુધી, તો ત્યાંથી ઘણી મળશે...

રેશમા : ના...

આસિત : ના... તો કંઈ નહિ ! ઊભા છીએ. આવશે.

રેશમા : આ લગ્નમાં મને નકામી ખેંચી લાવ્યો. તું જઈને ચાંલવો કરી આવ્યો હોત તો ચાલત.

આસિત : મને એમ કે...

રેશમા : કંટાળી ગઈ. હા રિસેપ્શન કે એવું હોય તો... જમવાનું તો ઘેરેય મળત...

આસિત : અરે, હવે તો આપણા લોકો સુઘર્યા એમ કહે. બાકી પહેલાં તો... મેં જોયા છે... મારા ગામમાં... એક્યુઅલી થાળી વાટકા લઈ, પિતામ્બરી પહેરી, ઉઘાડા-ઉઘાડા સાંજે છ વાગ્યાથી વાડીમાં.

રેશમા : ગંદા !

આસિત : ગંદા કહે તો ગંદા. પણ (કાંડા પરની ઘડિયાળમાં જોઈ) હજુય કેમ ન આવી ?

રેશમા : મને ન અપાવે તો ચાલે. પણ તારે ઘડિયાળ જોઈએ.

આસિત : પહેલા તારી... મારી તો થઈ પડશે...

રેશમા : તારે ઓફિસે જવું...

આસિત : મારા બાપુજી તને જોવા ન મળ્યા.

રેશમા : તને જોયો છે એટલું પૂરતું છે.

આસિત : અરે એવી એવી વાતો કરતા'તા. ...ક્યાં એ સમય... અને ક્યાં અત્યારનાં રિસેપ્શનો... આમ ગેટ પાસે જ ફૂલોની થાળી લઈને કોઈ ઊભું હોય ને... જય જય... ને હાઉ આર યુ... ને શેઈક હેન્ડ... ને... લેશો ? નહિ... થેંક્યુ...

રેશમા : બોલ, બોલ, બોલ... બસ જતી રહેશે...

આસિત : કોકવાર તો એમ થાય છે કે થોડા પૈસા બચે તો ઘડિયાળ — બડિયાળ તો ઠીક પણ એક સૂટ સીવડાવું... કે પછી ભાડે લઈ આવું... ને મેરેજની સીઝન આવે એટલે રોજ સાંજે એ પહેરીને નીકળી પડવાનું... હલો... ને હાઉ આર યુ... ને થેંક્યુ... ને પ્લીઝ ટૂન્ટ એન્શન ઈટ... બસ સ્માઈલ આપ્યા કરવાનું... બે-ચાર ઠેકાણે ફરી આવીએ તો સાંજનું જમવાનું નીકળી જાય...

રેશમા : આવા ને આવા વિચાર કર્યા કરે છે એના કરતાં... મને નોકરી કરવા દેને... પગાર ટૂંકો પડતો હોય તો...

આસિત : નહિ... નેવર... તને નોકરી નહિ કરવા દેવાની.

રેશમા : ખાલી ખીસે પાછી ખુમારી !

આસિત : ખુમારી નહિ...

રેશમા : તો પછી બીક... કે હું વળી કોઈ બોસના ચક્કરમાં... ઈર્ધ્યા...

આસિત : હોતું હશે...? તારે વિષે ?

રેશમા : કંઈ કેટલીય છોકરીઓ નોકરી કરે છે.

આસિત : ભલે કરે ! (હવે જરા વિચારમાં પડી જઈ) પણ કંઈક કરવું પડશે... થોડી એક એક્સ્ટ્રા ઈન્કમ હોયને... સાઈડ ઈન્કમ... કેટલી ? મહિને દહાડે બસો ગણો... બહુ બહુ તો સાડા ત્રણસોની... વધારે નહિ... કંઈક આઈડિયા જોઈએ... શું કરી શકાય ?... કે જેથી - એક આંટો મારે છે)

રેશમા : અરે અત્યારે મગજ કસીશ નહીં.

આસિત : વીમાનું કરાય. વીમા એજન્ટ થવાય. પણ એ મારા સ્વભાવમાં નથી. (વીમા એજન્ટનું એક્શન કરતાં) ભાઈશ્રી મનસુખરાય... તમે આમ બાળબચ્ચાં લઈ બજારમાં અત્યારે મહાલો છો ને કટપીસના સ્ટોરમાંથી નીકળીને ભેળપૂરીના ખૂમચા તરફ ધસો છો પણ યાદ રાખજો કે એક દિવસ આવશે કે તમારા પોતાના કટપીસ થઈ જશે ને જ્યારે ખુદ તમને જ ખૂમચામાં ભરીને... તો એ દિવસ માટે તૈયારી કરો અને વી... (એ રોલ મૂકી દઈ) ન ફાવે... મને ન ફાવે... એને માટે જે પરપીડનવૃત્તિ જોઈએને... એ નથી... આઈ

એમ નો સેડિસ્ટ... સાલું એ પણ નથી.

રેશમા : મને તો ઘણોય પીડે છે.

આસિત : તારી વાત જુદી છે... પણ... શું કરાય ? શું કરી શું શકાય ? ફાઉન્ટન પેનો વેચું ? ઓફિસ છૂટ્યા પછી ત્રણ દરવાજે ઊભો રહું... (... એકિંટગ કરતાં) શ... (ઊંચો થઈ)... સા... સાહેબ ! (કાલ્પનિક ફાઉન્ટન પેનો ધરતાં) સાહેબ એકેક રૂપિયે... એકેકેક રૂપિયે... બે રૂપિયાની એકેક રૂપિયે... (રોલ પડતો મૂકતાં) પણ એમાં... શું વળે ? શું મળતર ?... રેશમા ! લોકો વસ્તુઓય જાતજાતની વેચે છે... તું નહીં માને... એકવાર એક માણસ... તું જુએ તો વળી ગયેલો, ભદ્રકાળી આગળ નાળિયેરનાં છોતરાં પડ્યાં હોય છેને એવો છોલાઈ ગયેલો, ઘસાઈ ગયેલો ચહેરો... જૂનો ફાટેલો કોટ... થોડીથોડી ધોળી દાઢી ફરકે ને રસ્તે ફર્યા કરતો'તો... ને... શું વેચતો'તો ખબર છે ? ચારણીઓ... મોટી રીંગમાં કંઈ કેટલીય ચારણીઓ ભરાવેલીને એ રીંગ ખભામાં ભરાવીને... મળી રહેતાં'તા ...પણ એનેય ઘરાક મળી રહેતાં તો... હું જોતો 'તો... પણ (જરા નિરાશાથી) ચારણીના ધંધામાંય સ્કોપ નથી. હું વેચવા માંડું તો લોકો આવવાનું જ બંધ કરી દે... ક્યાં તું આવે છે... ગઈ કાલે જ રોટલીમાં...

રેશમા : ઓછું બોલીશ ! ચારણીઓ વેચવા પરથી શી ખબર શું વેચવા પર વાત આવશે... ભલું હશે તો ચણિયા વેચવા પર... હવે તો બસ આવે તો સાડું... આવાં ખોટાં ફાંફાં મારે છે એ કરતાં (હવે જરા ખીજમાં પાસે આવી) એમ કરને, એક શો કરને અત્યારેય આવતા જતા તારી સામે જોઈ તો રહે છે... બસો પાંચસો તો સહેજે ભેગા થઈ જશે... આસિત ત્રિવેદી નાઈટ/આસિત એન્ડ પાર્ટી ! (અહીં ફિલ્મમાં કોઈ મોટો બનાવ બને ત્યારે જેવો મ્યૂઝિકનો બાર સંભળાય એવો કેશ થાય છે, એ સાથે આસિત પર સ્પોટલાઈટ કેન્દ્રિત થાય છે. રેશમા જાય છે, આસિત હવે સ્ટેજની ધાર પર આવે છે)

આસિત : માફ કરજો પણ મને જ્યારે કોઈ પણ મોઢો આઈડિયા આવે છે ને ત્યારે મારા મગજમાં આવો અવાજ થાય છે. ફિલ્મની અસર છે. તમારામાંથી પણ ઘણાને... ગમે તેમ પણ તે દિવસે લગ્નમાંથી પાછા ફરતાં સાંજે રેશમાએ બસ સ્ટેન્ડ પર કહ્યું કે તું શો કરી શકે ત્યારથી એમ તો મને ટોન્ટમાંય કહેતા'તા પણ ત્યારથી મારા મનમાં એ વાત બેસી ગઈ કે જો એકાદ શો ઊભો કરી શકાય તો (હવે વિશ્વાસમાં લેતાં) આમેય મારામાં એકિંટગ ટેલન્ટ ખરી. રેશમાને રોજ કહું છું. ટેલન્ટ ખરી, પણ બહાર નહીં આવેલી. પણ એ દિવસથી મારા મનમાં એ આઈડિયા રમ્યા કરે કે ઓફિસની નોકરી સાથે જો કંઈ પણ કામ મારા જેવાથી થઈ શકે એમ હોય તો તે એકિંટગ... ----- બસ ! ગીતસંગીત મનોરંજનની મહેફિલ. આવો 'અસિત મ્યૂઝિકલ નાઈટ' કે પછી એવું કોઈ નાટક જરૂર જુઓ ! આજ રાત્રે, કાલ રાત્રે ને રોજ રાત્રે... ટિકિટના

દર બે રૂપિયા, પાંચ રૂપિયા, સાત રૂપિયા, દસ રૂપિયા... (હવે પહેલાંના અંગત સૂરે) તો શું કહેતો 'તો ...કે તે દિવસની સાંજથી હું વિચારતો થઈ ગયો કે કેમેય કરીને એક શો ઊભો કરું... કરાયને... કેમ ન થાય ? રોજ રેશમાને કહ્યા કરું... કંઈ જાતજાતના કિસ્સા લડાવું... લખું... ફાંડું... ઓફિસથી આવીને બસ આજ ધંધો... રેશમા કંટાળે... લઢે... વડે... ઝઘડે... પણ એમ કરતાં એક દિવસ...

(લાઈટ્સ એક રૂમ જેમાં ગુજરીમાં લાવેલા ઘોડા, કબાટ, ટેબલ, ખુરશી, એક આરામખુરશી એવું રાચરચીલું દેખાય છે. રેશમા ટેબલ પરથી આસિતની થાળી લઈ લેતા, એમ સંજેરતી દેખાય છે. આસિત જમીને વરીયાળી ફાકતો આરામખુરશી પર બેસવા જતાં...)

આસિત : જો મારે એક શો કરવો છે, એને માટે થીમ જોઈએ, (નજીક જતાં) જો રેશમા ! આઈ નીડ યોર હેલ્પ ! આછો પાતળો ય કંઈક પ્લોટ જોઈએ... વાર્તા જોઈએ...

રેશમા : (જરા ઢીલ મૂકતાં) સા...રું... ચાલો પ્લોટ જોઈએ... પ્લોટ એમ કંઈ ઉપરથી પડવાના હતા...

આસિત : કંઈક પ્લોટ હોયને... કંઈ વાર્તા... કંઈ... ધનિક માબાપની પુત્રી... એ તું... આ બાજુ એક મુફલિસ પણ હેન્ડસમ માણસ એ હું...

રેશમા : એ હવે જૂનું થઈ ગયું !

આસિત : માટે જ કંઈક ફેશ... કંઈક શોધી કાઢને...

રેશમા : શોધી કાઢું... જરૂર શોધી કાઢું (વિચાર કરીને, પાસે આવીને) એમ કરને... તારા લવ અફેર્સની જ વાત કરને...!

આસિત : મારા ! લવ અફેર્સ !

રેશમા : (મિમિક્રી કરતાં) મારા ! લવ અફેર્સ ?

આસિત : મારે લવ અફેર્સ જેવું કંઈ છે જ નહિ, હવું જ નહિ. (મજાકમાં જોડાતાં) એક બની શકે... આપણે તારા અફેર્સની...

રેશમા : મારા અફેર્સ ? મારે જે કાંઈ હતા...

આસિત : 'તે તું જાણે છે', કેમ ?

રેશમા : હા વળી... કદાચ તારા વિશે હું...

આસિત : ઓકે સારું. નહિ તારા... નહીં મારા... આપણે આપણા લવ અફેર્સની વાત કરીએ તો ?

રેશમા : (જરા સેન્ટિમેન્ટલ થઈ) આપણે... આપણે વળી લવ અફેર્સ કેવો ? એવું કોઈક હોત તો આ રૂમ-રસોડું પણ કેવું મહેલ જેવું લાગત ! કેટલું પાલી લાગે છે ?

આસિત : ખરેખર ?

રેશમા : તો શું ?

આસીત : તો આપણે... આપણે મળ્યા... નજીક આવ્યાં... નક્કી કર્યું... લગ્ન... એ બધું બધુંય નથિંગ ?

રેશમા : નથિંગ ! ત્યારે શું ? એમાં શું... નવું શું હતું ?

આસીત : નવું શું હતું ? તું આવું...

રેશમા : શું નવું હતું ? તું મને બાગમાં લોકોનાં ખાધેલાં પડીકાંના કાગળ વચ્ચે બેસાડતો તે ? ત્રણ-વીસની ટિકિટમાં પિક્ચર દેખાડતો 'તો તે ? મોડી રાતે ચલાવીને બસ સ્ટેન્ડો સુધી લઈ જતો તે ? કોઈવાર સવા રૂપિયાની આઈસ્ક્રીમની પ્લેટ ખવરાવતો તે ? તેમાં..

આસીત : તું સાવ આવું બોલે છે ? તે દિવસે (જરા અંતર્મુખ થઈ જઈ) પણ વાત તો ખરી છે... હું તને શું આપી શકતો'તો... (જરા જોર કરી, ક્ષણિક ભેગો થઈ ગયેલો બોજો હળવો કરી નાખતાં) વાત તો ખરી છે... (હવે મોકળાશથી હસી પડતો) એ તો... (જરા વધુ ખુલ્લા થઈ) એ તો જો પેલા મિસ્ટર સ્મિથ વચમાં ન પડ્યા હોત તો...

રેશમા : (જરા ગૂંચવાઈ) મિસ્ટર સ્મિથ ?

આસીત : કેમ ? મિસ્ટર સ્મિથ ? યાદ નથી ? મિસ્ટર સ્મિ...

રેશમા : ઓ... મિસ્ટર સ્મિથ... (સાવ જ મોકળા થઈ હસી પડે છે) મિસ્ટર સ્મિથ...

આસીત : મિસ્ટર સ્મિથ... એમની જ વાત ન કરાય...?

(સ્પોટ લાઈટ આસીત પર, રેશમા જાય છે. આસીત સ્ટેજની ધાર પર આગળ આવી ઓડિયન્સને ઉદ્દેશી)

આસીત : એ વખત વાત અખીય બહુ નાજુક તબક્કે આવીને ઊભી રહેલી. રેશમા અને હું લગભગ છ મહીના, બાર મહીના, દોઢેક વર્ષ સુધી મળતાં રહેલાં. બધાંને જાણ પડી પણ પડી, એમ માને પણ ખરાં કે વહેલાં મોડાં અમે... પણ કોણ જાણે કેમ અમારી વાત કંઈ આગળ ન વધી. એટલામાં એક દિવસ...

(લાઈટ્સ દશ્ય ફરીથી આસીતના રૂપ પર. બારણા પર ટકોરા થાય છે, અને આસીત સહેજ વધારે સ્થૂળ, બે-ત્રણ વર્ષ વધારે ઉમરનો દેખાતો પરાગ પ્રવેશે છે.)

આસીત : (બારણા પાસેથી એને લઈ આવતાં) ઓહો! પરાગ... આવ... ઘણા વખતે... ઘણા દિવસે... ઈ... ભાઈ હા... હવે મિત્રની શું જરૂર રહી... (પુરશી ચીંધતાં) બેસ... કેમ ભાભી કેમ છે?

પરાગ : મજામાં! તું કેમ છે?

આસીત : હું તો... જુએ છે ને! બસ... મારે શું પૂછવાનું? તમે બંન્ને.. કે પછી ત્રણેય સુધી તો વાત નથી આવીને?

પરાગ : અરે, ત્રણેય શું ચારેય કહેને... પાંચે ય... આઈ લવ ચીલ્ડ્રન... મને થોડો ટાઈમ આપને... આખું ઘર ભરી દઈશ ચીલ્ડ્રનથી.. પણ (દીવાલ પરની

એક્ટ્રેસના કેલેન્ડર પાસે જઈ) આ મારાં ભાભી કેમ છે?

આસીત : તારાં ભાભી! ઓ... હ... એ જો તું જુએ છેને કેટલો...

પરાગ : કેમ મેળ નથી પડ્યો હજુ? ક્યાં અટકી છે ક્યાં?

આસીત : તું ય રસ્તામાં ગાડી અટકી હોય તેવી વાત કરે છેને?

પરાગ : (અટકેલ કાર જેવા અવાજો કરતાં) પૈડું ફસાયું છે કે...

આસીત : (જરા નિરાશ થઈ)શી ખબર શું થાય છે પણ...

પરાગ : રેશમા મળે છે ખરી?

આસીત : હમણાં જ ગઈ.

પરાગ : મને એવું લાગતું તું ખરું! ફાધર ના પાડે છે?

આસીત : ના... ના...

પરાગ : તને બહુ દિવસે મળું છું એટલે... પણ... તો શું પ્રોબ્લેમ શું છે?

આસીત : પ્રોબ્લેમ તો... કંઈ નથી...

પરાગ : મને કહેને...

આસીત : કંઈ... (ગૂંચવાય છે)

પરાગ : તમે... નજીક કેટલાં આવ્યાં છો?... આશરે કેટલા સેન્ટિમિટરનું અંતર હવે બાકી છે? (જરા દૂર તે ઉભો છે ત્યાંથી આસીત તરફ પગલાં ભરતો) આટલે?... (નજીક આવી) આટલે?... (સાવ નજીક આવી) આટલે?... કે (આસીતનો હાથ પકડી) આટલે? (આસીત કંઈ જ બોલતો નથી એટલે એનો હાથ દબાવીને) એમ કહેને કે આટલે વાત આવી છે કે નહીં? (આસીત માથું હલાવી ના પાડે છે. હવે એ લગભગ પરાગના શિષ્યના રોલમાં આવતો જાય છે) આટલે પણ નથી આવી? અલ્યા છેલ્લા દોઢ-બે વરસથી રહો છો તમે એક-બીજાને ઓળખો છો મળતાં રહો છો ને તું હજી... (નિષ્ણાતની જેમ નિર્ણય જાહેર કરતાં) ઈટ્સ એ બેડ કેસ! (માથું ધૂણાવી) વેરી બેડ! (સહેજ વિચારમાં પડી જઈ, બીજી જ ક્ષણે કંઈક પ્રકાશ મળ્યો હોય તેમ) એમ કર! (આસીત ઉત્સાહથી, પરાગની સામે જુએ છે) અંદર જા! (આસીતનો ઉત્સાહ ઓછો થઈ જાય છે) ચ્હા કર! સાથે બિસ્કીટ લેતો આવજે. (આસીત જવા માંડે છે એટલે ઊભો રાખી) એક મિનિટ! હવે ક્યારે આવવાનું કહી ગઈ છે?

આસીત : (જરા રડમસ ચહેરે) બે-ચાર દિવસે!

(આસીત અંદર રસોડામાં જાય છે)

પરાગ : (સ્વગત) સાલો બુદ્ધ... કંઈ નહિ પણ એની પાસે એક-બે દિવસ છે. એ દરમિયાન (ટેબલ પાસે જઈ, તે પર પડેલા કાગળ પેન લઈ, ખૂબ જ ગંભીરતાથી લખવા બેસી જાય છે. એક-બે મિનીટમાં આસીત પાછો આવે છે. તેને ઊંચું જોયા વગર.) યા મૂક્યો? જરા સ્ટ્રૉંગ કરજે! (એકાદ મિનિટ લખતો રહી, પોતે લખેલું વાંચી જઈ, ડોક્ટર પ્રિસ્કીપ્શન એના હાથમાં મૂકતા

હોય તેમ) જો હાલ પૂરતી આટલી...લખી આપી છે... તેનાથી ફેર પડે તો ઠીક. નહીં તો... (હાથ ઘોઈ નાખતો હોય તેમ) ન છૂટકે... (ખત્થો થાબડી) પણ વાંધો નહિ! નિરાશ ન થા! (પાસે જઈ, વિગતે સમજાવતાં) જો... અત્યારે થોડી એક્સરસાઈસીઝ લખી આપું છું. એ તારે નિયમિત કરવાની. ફરીથી રેશમા તને મળવા આવે ત્યાં સુધીમાં તારામાં ફેર પડી ગયો હશે. (આ દરમિયાન આસીત પરાગે લખેલી ચિઠ્ઠી ધ્યાનથી કહી શકાયું એ રીતે વાંચતો રહે છે. એની સાથે વાંચતો) જો... આ પહેલી એક્સરસાઈઝ તો સાવ સહેલી છે! (કેલેન્ડર તરફ ચીંધીને) આની સામે એકીટશે રોજ સવારે ઉઠી દશ મિનિટ જોઈ રહેવાનું (આસીત અત્યારથી જ જોવા માંડે છે?) બનશેને?

આસીત : બનશે!

પરાગ : આનો હેતુ શું કે તારી આંખ છોકરી સામે જોવા ટેવાય. તે છેલ્લા છ મહિનામાં રેશમા સામે જોયું છે ખરું? (કેલેન્ડર તરફ ફરતાં) આણે જોઈએ એ કરતાં વધારે કપડાં પહેર્યાં છે પણ ચાલશે. નહીં ફાયદો થાય તો હું મારે ત્યાં કેટલાક ફોટા છે તે...

આસીત : (જરા ગભરાઈ) ના... આ પૂરતો છે. આનાથી જરૂર ફેર પડશે!

પરાગ : સારું... આ બીજી, ત્રીજી, ને ચોથી એક્સરસાઈઝ તો સાવ સહેલી છે. આ બધામાં આ ખુરશીનો ઉપયોગ કરીશ તો ચાલશે... બીજી છે તે બહાને બહાને પાસે જવાની પ્રેક્ટિસ માટે છે. બોલતો બોલતો (આસીત જરા ન સમજ્યાના ભાવથી જોઈ રહ્યો છે, એટલે) હા... હા... બોલતો બોલતો... કંઈ પણ બોલતો બોલતો... દાખલા તરીકે (ઝડપથી એક્સરસાઈઝ કરી બતાવવા ખાતર) પિક્ચરમાં ગયો... ટેલિફોન કરત પણ... છાપાં જ બંધ... એમ કે? વહેલું સ્ટાર્ટ થવું પડે... આઈ મીન ગમે તે બોલતો બોલતો એની સાથે એટલે કે આ ખુરશી સાથે ઘસાવાનો... (ઘસાઈ બતાવે છે. બે-ચાર રીતે, ખુરશીમાં બેઠેલી કલ્પિત વ્યક્તિને વિવિધ રીતે અડી બતાવે છે) અને આ છે... તે... ત્રીજી... એ મુખ્ય છે. (ખુરશીનો હાથો પકડી) હાથમાં હાથ લેવાની... કેવી રીતે કરવાની તે લખ્યું છે. પણ... કરી જો (આસીત પરાગે કહ્યા પ્રમાણે બોલતો બોલતો આવી યંત્રવત્ અને કંઈક ઝડપથી ખુરશીનો હાથો પકડી લે છે એટલે) કરી જો. પણ સાવ એસ. આર. પી.નો માણસ કફર્યુમાં બહાર નીકળેલાં કોઈનો હાથ પકડે એમ નહિ... જરા નાજુકાઈથી... જરા... એની વે... ચીઅર અપ... ગો અ હેડ બોય...! (પરાગ જાય છે, અને આસીત હવે પરાગે બનાવેલી એક્સરસાઈઝ યંત્રવત્ કર્યા કરતો જોવા મળે છે. ત્યાં... દશ્ય બદલાય છે, સ્પોટ લાઈટ આસીત પર પડે છે; એ આગળ આવી...)

આસીત : ...અને આમ અમારા ગુરૂ શ્રી પરાગ યોગમાર્ગના ઉપાસક, તેમની દોરવણી નીચે મારી સાધના ચાલુ રહી, કે પછી કહો કે આગવા જ ધરાણાના ઉસ્તાદ

પરાગજીની નિશ્રામાં મારી તાલીમ ચાલુ રહી... હું રોજ રિયાઝ કરતો રહેતો... એની બનાવેલી પેલી ત્રણ, અને ત્રણ જેવી તો ત્રેવીસ એક્સરસાઈઝ કરતો રહ્યો પણ ગુરૂને આ ચેલાના પ્રોગ્રેસથી સંતોષ ન થયો. અને એમ એક સાંજે.. લાઈટ્સ હવે ફરીથી આસીતની રૂમ પર, જ્યાં પરાગ આસીત સાથે વાતોમાં જોડાયેલો દેખાય છે.)

પરાગ : (માથું ધૂણાવતાં) આ તો કેમ ચાલે? તું એનો હાથ પકડી રસ્તા પર હવે ચાલી શકે છે, એને લઈ રેસ્ટોરાંમાં જઈ શકે છે, એને... એ તો... પણ ઘેટ ઈઝ... વેલ! એ... સારું (ગંભીર થઈ જઈ) તું એની સાથે અંધારામાં રહી શકે છે?

આસીત : (જરા ડઘાઈ જઈ) ફિલ્મમાં અંધારું હોય છે.

પરાગ : એ તો મનેય ખબર છે, પણ મૂરખ ફિલ્મનું અંધારું એ પબ્લિક અંધારું કહેવાય... એ સિવાયના સાદા, ચાલુ, આમ... ખુલ્લા.. ખાનગી અંધારામાં... દાખલા તરીકે આ તારી રૂમના અંધારામાં...

આવીસ : એક વખત આ રૂમમાં...

પરાગ : (પ્રોત્સાહન આપતા) યસ... આ રૂમમાં...

આસીત : લાઈટ ગયું! તું! ને...

પરાગ : ને...

આસીત : અમે બે બેઠાં 'તાં'...

પરાગ : (નિરાશ થઈ જરા પીઠ સાથે) બેઠાં'તાં તો ખરાં પણ... તમે... આ બધાંને દેખતે મારી પાસે બોલાવે છે પણ... (ખુરશીને જરા વ્હાલથી વળગી, કિસ કરી બતાવતાં) આમ... આટલે સુધી વાત આવી છે કે નહિ?

આસીત : (જરા ગભરાઈ જઈ) ના... ના... બિફોર એન્ગેજમેન્ટ...

પરાગ : (સહાનુભૂતિથી) મને કહેને, બને છે શું?

આસીત : કહું? (જવાબમાં એ ખુરશીની પાસે જવા કહે છે, તેને જાણે પકડવા કરે છે, અને એમ જેવો પકડવા જાય છે ત્યાં તેને હાથ અને એ આખોય પાછો પડે છે; આ સીકવન્સ તીવ્ર સંગીતથી સૂચવાય છે)

પરાગ : ઓહ... આઈ સી! ઈટ્સ ધ સેમ સિમ્પ્ટમ... (જરાં થોભી જઈ) જો! તારો કેસ છેને એ ઈટ્સ એ કેસ ઓફ લક્ષ્મણ કોમ્પ્લેક્શ!...તું તો ટીક છે ઘણીવાર નવાનવા પરણેલા પતિઓને પણ પોતાની પત્નીથી પાસે જતાં તારા જેવાં અવાજો સંભળાય છે ને બિચારા ખચકાઈને ઉભા રહે છે. બને છે, એવું પણ બને છે. એવા કેસીઝ પણ... હોય છે જો! હવે તારે માટે આજથી એક નવી ટ્રીટમેન્ટ શરૂ કરું છું... એ છે... (જરા સત્તાવાહી અવાજે) મિસ્ટર સ્મિથનું સ્મરણ કર!

આસીત : (ખરેખર જરા ગૂંચવાઈને જરા આશ્ચર્યથી પરાગ તરફ જોઈ રહેતાં) મિસ્ટર સ્મિથનું!

પરાગ : હા... મિસ્ટર સ્મિથનું સ્મરણ કરો!

આસીત : (જરા લાચારીથી, પણ તાબે થતાં) સારું, મિસ્ટર સ્મિથનું સ્મરણ કરું...

પરાગ : આ આખીય પદ્ધતિના પાયામાં છે મિસ્ટર સ્મિથના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું...

આસીત : પણ આ મિસ્ટર સ્મિથ... એ છે કોણ? ક્યાંથી આવ્યા છે? એ જીવતા છે કે...? એ...?

પરાગ : મિસ્ટર સ્મિથ કોઈ વ્યક્તિ નથી, એની કોઈ છબી નથી, એ એક સમજો કે એક આકાર છે, એક ઓળો છે, એ એક... ચાલ તું એમનું ધ્યાન કરવા માંડને એટલે તને સમજાશે... (આસીત ધ્યાનની વાત આવતાં નીચે બેસી પન્નાસન વાળવા જાય છે, એને રોકી) રોંગ... આ આખો ય જુદો જ યોગ છે. એમાં પન્નાસન વાળવાનું છે જ નહિ, હું આપણી આખીય સંસ્કૃતિનો હાલ જોઉં છું. એથી આપણી આખીય પ્રજા પન્નાસનમાં જડ, સ્તબ્ધ, હિપ્નોટાઈઝ થઈ ગયા જેવી થઈ ગઈ છે. આ મારા યોગમાં... ને એને હું મારો યોગ કહી શકું એટલો બધો મેં એના પર વિચાર કર્યો છે... તેમાં... સ્થિર નહીં... સ્થિર તો આપણે ઘણા રહ્યા... હુંણો આવ્યા તોય સ્થિર રહ્યા, શકો આવ્યા તોય સ્થિર રહ્યા... પૌર્યુગીઝ, ફેન્ય અને અંગ્રેજ આવ્યા તોય સ્થિર રહ્યા... અને કાલે ઉઠીને... ના... હવે અસ્થિર બનતાં શીખવાનું છે... માટે મિસ્ટર સ્મિથનો જે યોગ છે તેમાં મિસ્ટર સ્મિથનું ધ્યાન હાલતે ચાલતે, હરતે ફરતે... સીગરેટ પીએ છે? (આસીત ના પાડે છે) નહીં પીતો હોય.. પણ સીગરેટ પીને, બીઅર પીને, પીકચર જોતો, એમ કરવાનું છે... એમાં આખોય પ્રયત્ન મનને તેની જડતામાંથી કાઢી, મનને ચંચળ કરવાનો છે.... ઓ.કે. તો.. આંટા મારતો રહે ને ધ્યાન કર. (આસીત કહ્યા પ્રમાણે આંટા મારવા માંડે છે, એટલે...) મિસ્ટર સ્મિથ છ ફીટ છ ઈંચના પરદેશી છે, તેમણે ચામડાના થીગડાવાળું, ખાખી જેવા રંગનું ખુલતું જેકેટ ને ભૂરા રંગના જીન્સ પહેર્યા છે... તેમનાં જંગલી, જાડાં, ભૂરાં જુલ્લામાંથી, તેમની અણિયાળી ભૂરી મૂછોમાંથી, વધી ગયેલી દાઢીમાંથી બીઅરની, વાઈનની મીઠી, ખારી, તૂરી, મધુર મજાની સોડમ આવે છે, તે સાથે તે પીએ છે એ તમાકુના પાઉચમાંથી કડક, કડવી, આવી ઘેનભરી સુવાસ પમરાય છે. મિસ્ટર સ્મિથને કોઈ આચાર-વિચારનાં બંધનો નડતાં નથી, તેમને મા નથી, બાપ નથી, નાત નથી, જાત નથી, સમાજ નથી, તેમને ઘર નથી, ગામ નથી, આડોશી-પાડોશી કોઈ નથી. શિકાગોની ચોડીમાં હોય કે બનારસની ગલીઓમાં હોય, મુંબઈની કોઈ આલીશાન હોટલનો કમરો હોય, કે અમદાવાદના કોઈ ધનિકના આવાસની અગાશી હોય, મિસ્ટર સ્મિથની એક જ ઉપાસના છે, એક જ સાધના છે, એક જ સમાધિ છે, અને એ છે (એક ક્ષણ થોભી) સંભોગ સુ.. (આ સાથે આસીત કે જે અત્યાર સુધી પરાગની વાણી સાંભળતો, પણ કંઈક પોતાની ધૂનમાં ફરતો રહ્યો છે, એ જાણે કે

આખો ય ખેંચાય છે, પોતાના અંગૂઠા ઉપર, બને તો હવામાં, જરા અદ્ધર થાય છે, અને બીજી કેશ સાથે, સીધો, જમીન પર નીચે મોંએ પડી જાય છે, કહો કે પટકાય છે; નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો રહે છે. સાથે પરાગ કે જે પણ અત્યાર સુધી પોતાના કહેવાતા, પોતાના વક્તવ્ય પર એકાગ્ર થઈ ગયો હોય છે, તેની પણ એકાગ્રતા તૂટે છે, અત્યાર સુધી બંધાયેલો ટેમ્પો હળવો થાય છે. આસીત જેમનો તેમ નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો રહે છે. પરાગ હવે રસળતી રીતે તેનાથી જરા આઘો, સ્ટેજની ધાર પાસે, ઓડિયન્સ બાજુ આવતો રહે છે. એ હવે હાથ ખંખેરી નાખતો હોય તેમ સ્વગત બોલે છે : ‘આવું જ થાય છે!’...

(દૃશ્ય ફરીથી બદલાય છે; આસીત હવે મૂર્છામાંથી ઉઠ્યો હોય તેમ આંખો ચોળતો, વાળમાં હાથ ફેરવતો, કપડાં ઠીક કરતો આગળ આવે છે)

આસીત : ... અને એમ મારી ટ્રેનિંગ કહો તો ટ્રેનિંગ, યોગ કહો તો યોગ, ચાલુ રહ્યો. મિસ્ટર સ્મિથને મનમાં જાગૃત કરવા, તેમને હૃદયમાં ઉતારવા, તેમનામાં તદ્દરૂપ થઈ જવું, આસીત મટી સ્મિથ બની જવું અઘરું તો ઘણું પડતું તું પણ ધીમે ધીમે મને મિસ્ટર સ્મિથ જયવા લાગ્યા. અને માટે મેં ખૂબ ખૂબ શ્રમ લીધો... ઓફ કોર્સ, પરાગની દોરવણી નીચે...

(અહીંથી આસીત બોલતો રહે છે તેમજ જેશ્વર્સ કરતો રહે છે) મૂળ બધા ગ્રંથો વાંચ્યા : ચીપ પોકેટબૂક્સના ઢગલામાંથી એક પછી એક વાંચીવાંચી ફેંકી દેતો હોય તેમ) કેસ ઓફ લક, લેંગ્સ... ધ સેઈન્ટ સ્ટ્રાઈક્સ અગેઈન... કારપેટ બેગર્સ... ધ સેન્સૂઅલ વૂમન... (ઊભો થઈ, ખીસામાંથી પિક્ચરની ટિકિટના પાસ કાઢતો જઈ) ખૂબ ફિલ્મો જોઈ... ધ એક્સોરસિસ્ટ... પોલ એન્ડ મિશેલ... મેકેનાઝ ગોલ્ડ... ધ ફેન્ચ કનેક્શન... પારકે પૈસે મુંબઈ જઈને ચામડી ફાટી ગઈ ત્યાં સુધી બીચ પર પડ્યો રહી તડકો ખાધો...

બીતે બીતે પણ દૂરબીનમાં જોતા હોય તેમ કેબરેમાં ડાન્સ જોયો... સહુથી વધુ તો યા યા યા ને એવા હોટ મ્યૂઝિકની રેકર્ડો વસાવી... અને સજજનો નહિ માનો પણ મારામાં તો ફેર પડતો ગયો, સાથે રેશમામાં... એક દિવસ એ આવી ત્યારે હું નહિ. તેને કોઈ અન્ય જ વ્યક્તિ મળી...

(દૃશ્ય આસીતની રેશમા આવીને રૂમમાં વસ્તુઓ જોતી, ચોપડીઓ ઉપાડતી મૂકતી, ફરતી દેખાય છે, ત્યાં રસોડાના બારણામાંથી આસીત પ્રવેશે છે જેણે હવે મિસ્ટર સ્મિથનો મેકઅપ પહેર્યો છે, એવા જ વાળ, એવો જ વેશ, એવો જ જરા છાકટો અભિનય. એક ક્ષણ બારણામાં ઊભો રહી, જીન્સ આગળના ખીસામાં અંગૂઠા ભરી લોભાવતું હસે છે. રેશમા સ્તબ્ધ થઈને તેને જોઈ રહે છે. તે એનાથી આકર્ષાઈ છે. આસીત-સ્મિથ હવે વિદ્યાર્થી રેશમા તરફ આગળ જાય છે, તેના હાથ પર હાથ ફેરવે છે, તેના મોં પર, તેનું મોં પાસે ખેંચવા જાય છે. ત્યાં રસોડાનાં બારણામાંથી પરાગ તેના ખભે એક થેલો છે તે તાળી પાડે છે. આ સીક્વન્સ દરમિયાન વેસ્ટર્ન મ્યૂઝિકના સૂરો જે આ બિંદુ સુધી

ઊંચે ચઢતા રહ્યા છે તે અહીં થંભી જાય છે : આસીત-સ્મિથ અને રેશમા જેમનાં તેમ સ્થિર થઈ જાય છે. પરાગ હસતો હસતો તેમની વચમાં આવે છે અને એક-બીજાથી છૂટા પાડે છે.

પરાગ : નોટ બિફોર એન્ગેજમેન્ટ. (પછી આસીતની મૂઠ્ઠો, વાળ વગેરે સામગ્રી તેના ચહેરા પરથી ઉતારી લેવાનું કરતાં) મને આપ તો... વળી કોઈ બીજો તારા જેવો કેસ હશે તો કામ લાગશે. બધી મેકઅપની સામગ્રી ભેગી કરી થેલામાં ભરી જાય છે. આસીત અને રેશમા હવે એકલાં જ સ્ટેજ પર છે. એક ક્ષણ બંને ચૂપ અને સ્તબ્ધ રહે છે. પછી બંને એકબીજાથી છૂટા પડી જરા અંતરે ઉભા રહે છે.)

રેશમા : (જરા નિરાશા સાથે) કેટલું ખાલીખાલી લાગે છે?

આસીત : (વિરોધ બતાવવા જતાં) તું આવું...? (વિરોધ મૂકી દઈ, જરા નિશ્વાસ સાથે) પણ શું થાય?... આપણી લાઈફમાં...? (ભાર હળવો કરી નાખતાં રેશમા તરફ તેના સાવ પાસે જઈ.) મિસ્ટર સ્મિથ વગર સૂનું લાગે છે? બોલાવું એમને?

રેશમા : કોઈકોઈવાર બોલાવતો હોય તો... કેટલો ચેન્જ રહે!...
(પડદો)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.

એક પ્રલમ્બ સ્વર ઊઠ્યો, 'ના'.

જાણે સદીઓની સદીઓ વટાવીને મારા સુધી આવી પહોંચ્યો - 'ના'.

એ સાથે વાવાઝોડું ફૂંકાયું, વંટોળ ઊઠ્યો, આંધીએ ધૂણવા માંડ્યું. એનો એકસરખો ચિત્કાર ઊઠ્યો. એણે જ પેલા શબ્દનું રૂપ લીધું.

એ સાથે જ આકાશમાં વાદળ ઊઠ્યાં અને સમુદ્રમાં પાણી ઊછળ્યાં. દિશાઓ ઘેરાઈ ગઈ. સમુદ્રજળ ફીણફીણ થઈ ગયું અને પૃથ્વી પરના પદાર્થો ધૂમરીઓ લેતાલેતા ઊંચે ચઢ્યા. સ્થળકાળ વચ્ચેના ભેદ ભૂંસાઈ ગયા. બધું એકાકાર થઈ ગયું. જે આકાર ચોમેરની સૃષ્ટિએ ધારણ કર્યો તેમાં એક જ શબ્દ શેષ રહ્યો, 'ના'.

મને એમ લાગ્યું કે આ શબ્દાકાર એકલા મેં જ સાંભળ્યો. સાંભળ્યો કે જોયો તે આ જ કારણે ચોક્કસ કરવું મુશ્કેલ હતું - મુશ્કેલ હતું કારણ કે સ્થળકાળના ભેદ ભૂંસાઈ ગયા હતા. મુશ્કેલ હતું કેમ કે હું સ્થળમાં હતો કે કાળમાં, તે નક્કી થઈ શકતું ન હતું. પણ હું જ્યાં હતો ત્યાં મારા અસ્તિત્વને અનુભવી શકતો હતો. અને હા, બીજો અનુભવી શકતો હતો આ શબ્દ - 'ના'.

એટલી વારમાં ચારે બાજુથી કંઈક ગબડતું હોય એવો ગડગડાટ સંભળાવા લાગ્યો. મેં વિહ્વળ આંખે ચારે બાજુ જોયું. કશું ભાળી શકાતું નહોતું, સિવાય કે પેલો શબ્દ - 'ના'. એ શબ્દનો આકાર હવે વિસ્તરી વિસ્તરીને મોટો થતો ચાલ્યો હતો - પૃથ્વીથી આકાશ સુધી, ચારે દિશાઓને આંબી જવી હોય એમ, દૂર - સુદૂર... એનો જ કદાચ આ ગડગડાટ હતો, જે મને મારી અંદર સંભળાતો હતો અને ચોપાસ દેખાતો પણ હતો. એ દેખાતો હતો ત્યારે પોતાના આકારો અવિરત બદલતો જતો હતો અને સંભળાતો હતો ત્યારે અર્થો. એમાંથી ક્યારેક હાસ્ય પામી શકાતું હતું અને તે પણ ક્યારેક ખડખડાટ તો ક્યારેક ક્રોમળ; એમાંથી કોઈવાર ઉપેક્ષા વ્યક્ત થતી હતી તો કોઈવાર પરિહાસ. ક્વચિત્ એમાં કશુંક એવું ચમકી જતું હતું જે અશ્રુ હોય એમ લાગતું હતું. આ જ કારણે એમાંથી 'ના', એવો જે ઘોષ ઊઠતો હતો એના પ્રતિઘોષમાંથી વિરુદ્ધાર્થ વ્યક્ત થતો હતો. એને સમજવાની મારી મથામણ મને ક્યારેક એવું સમજાવતી હતી કે આ તો મારા સુધી પહોંચતાં પહોંચતાંમાં બદલાઈ ગયેલો એનો અર્થ છે. ન બદલાય ? એ વિશે કશું કહી શકાય એમ ક્યાં હતું ? પુનઃ એ જ પ્રચંડ પ્રતિઘોષ - 'ના'. આમ થવાથી હું કોઈ-વાર અકળાતો નહિ કે એનાથી અળગા થઈ જવાનું મન પણ મને થતું નહિ, મનમાં એવી આશા બંધાતી કે ફરીફરીને જે આમ મારી પાસે આવે છે એનું સ્વરૂપ હું જરૂર સમજી પરબ ❖ એપ્રિલ, 2021

શકીશ, આજે નહિ તો કાલે; કેવળ ધારણાથી એને સમજવું મુશ્કેલ છે, અને એવી જરૂર શી છે ?

...વખત તો વહી રહ્યો છે દરમિયાનમાં... એ વીતી રહ્યો છે એમ કહી શકાશે ? આવી દલીલ મને સૂઝી. સૂઝી એટલે એમાં કશું ચાપલ્ય નહોતું... ચાપલ્ય નહોતું તો શું હતું ? એવો પ્રશ્ન પણ થયો.

...સામે આ વાવાઝોડું કે વંટોળ કે આંધી જેવું ઊઠી રહ્યું છે તે શું છે, શાનું બનેલું છે ? મથામણ કરીને મેં એવો બીજો પ્રશ્ન પણ પેદા કર્યો અને એવો ખુલાસો પણ મેળવ્યો કે જેમ સામે આ વેગ છે, એ શાનો બનેલો છે તે કળી શકાતું નથી એવું જ કંઈક એને વિશે પણ છે - માત્ર એક આકાર છે, ઊંચે ને ઊંચે ચઢતો કે આગળ ને આગળ વધતો... એમ ઊંચે ચઢીને કે આગળ વધીને એ ક્યાં જાય છે, એની કોઈ દિશા છે કે કેમ, તેની ખબર પડતી નથી... ખબર પડતી નથી કે એ વિશે કહી શકાતું નથી ? જે હોય તે. એ વખતે એ માટેનો કોઈ પ્રયત્ન પણ હોતો નથી. પ્રયત્ન એક જ હોય છે - આ રીતે ઊભા રહેવાનો, માત્ર ને માત્ર ઊભા રહેવાનો; જોઈસાંભળીને સમજવાનો પણ નહિ કારણ કે એનો દરેક પ્રયત્ન અંતે તો મિથ્યા નીવડે છે - મિથ્યા કે વૃથા, કારણ કે એ ક્યારે ક્યાં વિખેરાઈ જાય છે તેની ખબર પડતી નથી. હા, શમી જતું નથી, વિખેરાઈ જાય છે, ઉપર ઊઠતાંઊઠતાં કે પછી વિસ્તરતાંવિસ્તરતાં. અને એમાંથી એક શબ્દ ઊઠે છે - ના. કદાચ આ શબ્દ જ અત્યાર સુધી ધૂમરી લેતો હતો, વળ ખાતો હતો, અને એ રીતે પોતાને ગોપનીય રાખતો હતો.

*

એની કેટલીક નજીક હું રહ્યો હતો. હું કે અમે બન્ને ? એકમેકને લગભગ આશ્લેષમાં રાખીને જ અમે, સમયના વહેણમાં વહી નીકળ્યાં હતાં. એનો ખળખળ વહી નીકળતા નિર્ઝર શો નિનાદ એનું રૂપ બદલી નાખતો હતો. એમાંથી ઉત્પન્ન થતા સ્વરમાં સંભળાયા કરતો હતો એક શબ્દ 'ના'. પણ આશ્લેષમાં એને જોઈ મને થતું હતું, હું એને આમ જ પકડી રાખીશ અને આ નકારમાંથી મનગમતો અર્થ નિપજાવીશ, અત્યારે શું છે, આ આમ વહી નીકળવાની ઘડીએ ? પણ મને ખબર નહોતી એમ એ જ ઘડીએ હું ભીતરની કોઈ જુદી દુનિયામાં વહી જતો હતો, જ્યાં કોઈ જુદા અવાજ આવતા હતા, જ્યાં આંધી, તોફાન કે વંટોળ ન હતાં, જ્યાં સમુદ્રનો ઘુઘવાટ નહોતો; જ્યાં હતા ભૂમિ સરસાં ફૂટતાં તરણાં, અને હતાં ઝાડ થવા મથતા છોડ. એ છોડવાં પર ફૂલ નહોતાં, હતી કેટલીક કળીઓ, જેમને હળવેહળવે વિકસિત થતી મારે જોવાની હતી. એમની વચ્ચે નાનાંનાનાં પંખીઓનો કલરવ હતો અને એમની હરફર હતી ઉપર આકાશ એકદમ સ્વચ્છ હતું એટલે એની અગાધતા જોઈ શકાતી પરંતુ એમાં તારા ઊગી નીકળે ત્યાં સુધી રાહ જોતાંજોતાં એની સામે તાક્યા કરવાનું હતું. પછી તારા ગણવાના હતા, ગણાઈ રહે ત્યાં સુધી, મતલબ કે ગણ્યા જ કરવાના હતા. એમાં વિચલિત ન થવાની શરત હતી. એ શરત અન્ય કોઈ સાથે નહિ, જાત સાથે હતી.

*

અહીં સુધી આવીને એ અવાજ કહી ગયો, ‘ના.’ એનાથી વિચલિત થવાને કારણ ન હતું, કારણ કે મને ખાતરી હતી કે એ મારા આશ્લેષમાં કેદ છે અને એની ભીંસ જેટલી વધારવી હશે, જ્યારે વધારવી હશે, વધારી શકાશે. દરમિયાન એના અર્થો મેં ખોળી કાઢ્યા હતા. એ પર હું મગરૂર હતો, કારણ કે ખોળી કાઢેલા અર્થ અને આત્મપ્રત્યય વચ્ચેનાં અંતરની એ વખતે મને ખબર ન હતી. પેલા શબ્દનો નકાર અને મારી કેદમાં રહેલા અર્થ વચ્ચેનું એ અંતર હતું. એ શબ્દ જે, જે ચારે બાજુથી મને ઘેરી વળ્યો હતો એ ઈતર સઘળા અર્થોને પરહરીને કેવળ અટ્ટહાસ્યમાં ફેરવાઈ ગયો, અને પછી અવકાશમાં વિલીન થઈ ગયો, શેષ અવકાશમાં એના તરંગમાત્ર રહ્યા. મેં બાહુ પ્રસારીને બે હાથમાં એ તરંગોને એકઠા કરવાની ચાહના કરી. એમાં એમને મારી અંદર સમાવી દેવાની ખેવના હતી. એ તરંગો હતા પરંતુ એમાં કશો સંચાર ન હતો. કોઈ એક ક્ષણે એ બધું થશે એમ માની લઈને મેં એ ક્ષણની રાહ જોવા માંડી અને પછી એ ક્ષણ જ પ્રતીક્ષાની ક્ષણ બની ગઈ. તે પછી એ તરંગોનું શું થયું? મેં કાન માંડ્યા. છેવટે એ ના, જે મારી સાથે ને સાથે રહીને મારો પરિહાસ કરી રહી હતી, કમસે કમ એ સંભળાય છે? ના, એ પણ નહિ.

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

અણસાર : સુનીતા ઈજ્જતકુમાર, ૨૦૧૯, કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬૯, રૂ. ૧૪૦. પ્રિયા : નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬+૨૫૪, રૂ. ૨૩૦. જન્માંતર : નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬+૨૫૪, રૂ. ૨૩૦. સેતુ : નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬+૨૭૪, રૂ. ૨૪૫. પ્રેમછાયા : નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬+૨૬૨, રૂ. ૨૩૫. સાંજનો સૂર્યોદય : હરેશ ધોળકિયા, ૨૦૧૯, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮+૧૪૦. કોઈ બતાવો ગોકુળ મારું : કેશુભાઈ દેસાઈ, ૨૦૧૯, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૮+૧૮૪, રૂ. ૨૨૫. રેતીનું ઘર : પ્રીતિ હિતેશ ટેલર, ૨૦૧૯, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮+૧૨૦, રૂ. ૧૫૦. જૈકીલ અને હાઈડ : ભાવાનુવાદ : સાધના નાઈક દેસાઈ, ૨૦૧૯, ફેલિક્સ, પબ્લિકેશન, સુરત, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૪૦.

પ્રભાવતી મારી બહેન. મારાથી નાની. શાંત અને સ્વસ્થ. એ નાનેથી મોટી થઈ એની બહુ ખબર જ પડી નથી. ત્રણ બહેનો ગુજરી ગયેલી. એ પછી ઘરમાં અમે ચાર ભાઈઓ ને ત્રણ બહેનો એમ સાત ભાઈબહેન રહેલાં. સાધારણ કુટુંબ. એમાં તો છાનાંમાનાં જ મોટાં થઈ જવાનું હોય. ઉપદ્રવ કરીએ તોય કોઈ કાને ન ધરે. વધારે ઉછળવા કોઈ જાય તો માનો હાથ અને બાપનો પટ્ટો શરીરે ફરી વળતો. પ્રભા પણ એમ જ ગુપચુપ મોટી થયેલી. વાડિયા વીમેન્સમાં બે વર્ષ ભણી. પછી અટકી ગઈ. એ અટકી તેનીય નોંધ કોણ લે? મોટી મંજુ અને તે પછી બચેલી બહેનોમાં પ્રભાનો ક્રમ આવે. બંને કોલેજ પૂરી ના કરી શકી. ભાઈબહેનોમાં હું સૌથી મોટો. મને પહેલેથી જ ઘરમાં કોઈ ભણતું અટકી જતું તે ગમતું નહીં. પણ મારો અણગમો જોવાની કોઈને હુરસદ હતી નહીં. એમાં છોકરી ભણતી અટકે એનો તો મોટાં કુટુંબમાં કોઈ હિસાબ રાખે એમ હતું જ નહીં. માબાપ માંડ રોટલા ભેગા થતાં ત્યાં ભણવા ગણવાનું છોકરાઓ પૂરતું જ સીમિત હતું, તે પણ માફીમાં!

મારા બાપુજી સોનીકામ કરતા હતા. ઘરમાં જ દુકાન હતી. એકંદરે ઠીક ચાલતી, પણ ગોલ્ડ કંટ્રોલ આવ્યો એને કારણે સોનીનો ધંધો ઠપ થઈ ગયો. હવે કરવું શું ? - એ મોટો પ્રશ્ન બાપુજી માટે હતો. નાછૂટકે મારા બાપા ચૌટામાં એક કાપડિયાની દુકાને નોકરીએ લાગ્યા. એ ન ફાવ્યું. આમ પણ બાપુજીનો સ્વભાવ કોઈને તાબે થવાનો હતો જ નહીં એટલે એ નોકરી કરે એ શક્ય ન હતું. તો પણ કેંક તો કરવાનું જ હતું. કાકાની દરજીની દુકાન હતી, એના ઓટલા પર બાપુજીએ કાપડ વેચવાની વ્યવસ્થા કરી. એ પણ ન ફાવ્યું તો ઘરને ઓટલે કાપડ વેચવા માંડ્યું, પણ પત્તો ન લાગ્યો. આ સ્થિતિ ગોલ્ડ કંટ્રોલ ન હત્યો ત્યાં સુધી રહી. એમાં બે બહેનો મંજુ અને પ્રભા ભણી કે ગણી તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. પછી સંજોગો બદલાયા પણ ખરા ને ભણવાનો લાભ સૌથી નાની મીનાક્ષીને મળ્યો અને તે બી.એડ કરીને પ્રાઈમરીમાં શિક્ષિકા થઈ.

એ દરમિયાન મારાં લગ્ન વડોદરા થયાં. મારા મોટા સાળા મનોહર. તેના સાળા પ્રકાશ ભડાનકર. એની જોડે પ્રભાનાં લગ્ન થયાં. બે દીકરીની તે મા બની એ દીકરાઓ પણ પરણ્યા. મોટો દીકરો વંદન બીલીમોરા પરણ્યો ને નાનો રોહિત વડોદરા પરણ્યો. એ બંને પણ બાળકોના પિતા બન્યા. બંનેવી પ્રકાશભાઈ વૃદ્ધ હોવાથી ઠીક ઠીક સમયથી નિવૃત્તિ ભોગવે છે. વંદને વલસાડમાં ઘર લીધું છે ને તે રિક્ષા ચલાવી ગુજરાન ચલાવે છે. નાનો રોહિત સિરામિક ટાઈલ્સની કંપનીમાં નોકરી કરે છે. બહુ જગ્યાએ ભાડે રહ્યાં પછી પ્રભા અને પ્રકાશભાઈએ થોડાં વર્ષો પર વિશ્વામિત્રીમાં ફ્લેટ લીધો ને બંને સાથે,

રોહિત ને તેનું કુટુંબ રહે. બેનબનેવી ઘણીવાર મોટા દીકરા વંદનને ત્યાં પણ જતાં ને થોડા દિવસ વલસાડ રહીને વિશ્વામિત્રી પાછા ફરતા.

પ્રભાએ એક કામ બહુ સારું કર્યું હતું.

દેવેન્દ્ર કરીને મારો છેલ્લા નંબરનો એક ભાઈ હતો. તે અમારા કુટુંબમાં સૌથી નાનો ભાઈ હતો ને લાડકો હતો. બાપુજીનો બહુ જ ભાવ એના પર હતો. તે હીરા ઘસતો, પણ વ્યસની અને જુગારી હતો. તેને ભણવાની બધી જ તકી હતી, અમે બધાંએ બહુ જ કોશિષો કરી પણ તે ન જ ભણ્યો. પરણ્યો ત્યારે એના લગ્નમાં હું ગયો ન હતો. મને લાગતું હતું કે તે જેને પરણશે તેનો સર્વનાશ કરશે. તેની ચિંતામાં ને તાણમાં તેની પત્ની મોટો દીકરો અને નાની દીકરી નાનાં મૂકીને ગુજરી ગઈ. દેવેન્દ્ર રખડી ખાતો હતો ને છોકરાંઓ રખડી જાય તેની ચિંતા તેને ન હતી. તેના દીકરાને પ્રભા વિશ્વામિત્રી લઈ ગઈ અને દીકરીને મારી માસીના નિઃસંતાન દીકરા રાજુએ વિધિવત્ દત્તક લીધી. તેને ઉછેરીને પરણાવી પણ ખરી. દીકરાને પ્રભાએ મોટો કર્યો ને નોકરીએ વળગાડ્યો. એકંદરે બધું ઠીક ચાલતું હતું.

- ત્યાં કોરોના આવ્યો.

મારા કુટુંબમાં એ પહેલવહેલો વિશ્વામિત્રીમાં પ્રવેશ્યો. જુલાઈની આસપાસ પ્રભાનાં નાના દીકરા રોહિતને એ વળગ્યો. કુટુંબમાં બધાં સાથે રહે તો જોખમ વધે એવું હતું એટલે રોહિતની પત્ની સ્વાતિ બાળકોને લઈને વડોદરાનાં તેનાં પિયર ગઈ અને પ્રભા તથા પ્રકાશભાઈ મોટા દીકરા વંદનને ત્યાં રેલમાર્ગે વલસાડ પહોંચ્યાં. ટ્રીટમેન્ટ પછી, પંદરેક દિવસે રોહિત સાજો થયો. તેને બોલવામાં થોડી તકલીફ પડતી હતી, પણ મોબાઈલ પર તેને જોતાં લાગતું હતું કે તે સુધારા પર છે. તેને હોસ્પિટલમાંથી રજા મળી ને તે વિશ્વામિત્રી, ઘરે પાછો આવ્યો.

વલસાડમાં પ્રભા રોહિતની ચિંતા કરતી રહેતી હતી. આમ પણ તે ઘણા સમયથી મનથી બહુ જ ચિંતામાં હતી. ધોધમાર હસતી પ્રભા ધીમેધીમે ચહેરા પર ચિંતાની રેખાઓ ઊપસાવતી જતી હતી. રોહિત ઘરે આવ્યો એ જ દિવસે કદાચ રાત્રે પ્રભાને ઊલટી થઈ. એસિડિટી તેને રહેતી હતી. તેને ઊલટી અને માથાના દુઃખાવાની ફરિયાદ રહેતી હતી. કોરોનાએ ભય એવો ઊભો કર્યો હતો કે ખાનગી દવાખાનાઓ બંધ હતાં અને કોઈ પણ સારવાર માટે સિવિલ તરફ જ મોં કરવું પડે એ હાલત હતી.

પ્રભાની ઊલટીઓ બંધ થતી ન હતી. તેને શ્વાસ લેવામાં પણ તકલીફ પડતી હતી. સવારે તેને સિવિલમાં દાખલ કરવામાં આવી. તે વખતે સ્થિતિ એવી હતી કે રોગ કોઈ પણ હોય તેની સારવાર કોરોનાથી જ થતી હતી ને વિચિત્રતા એ હતી કે તેની કોઈ ચોક્કસ દવા ન હતી. બીજી તકલીફ એ હતી કે એકવાર દર્દી સિવિલમાં દાખલ થાય કે નજીકનાં સગાંઓને પણ તેની પાસે ફરકવા દેવામાં આવતાં ન હતાં. દર્દી દાખલ થાય કે દેખાતો બંધ થઈ જતો હતો. પછી તો બહારથી જ તેની ભાળ મેળવવાની હતી. પ્રભા દાખલ થઈ પછી તેને ઓક્સિજન પર રાખવામાં આવી કે વેન્ટિલેટર પર એ દેખાતું ન હતું. ખબર આવતી હતી કે સારું છે.

કેટલાય વખતથી વાયરસે એ સ્થિતિ સર્જી છે કે દર્દી જોડે શું થાય છે ને એના પર શું વીતે છે એની એના સંબંધીઓને ખબર પડતી નથી. એવું જ દર્દીના સંબંધીઓ પર શું વીતે છે એની ખબર પણ સારવાર દરમિયાન દર્દીને પડતી નથી. પ્રભાની કે ખબર મળે એની એક-એક સેકંડમાં રાહ જોવાની હતી. સેકન્ડ પસાર થતી દેખાતી હતી ને એમ ધારવાનું હતું કે બધું ઠીક ચાલી રહ્યું છે.

સાંજે લગભગ પાંચેક વાગે મારો દીકરો વિવર્ત મને વળગીને રડી પડતાં બોલ્યો, ‘પપ્પા, પ્રભાફોઈ ગઈ !’

થડકો આંસુ થઈ ગયો.

મારી બહેન એક જ ક્ષણમાં ભૂતકાળ થઈ ગઈ.

કમનસીબી એ હતી કે એને શું થયું અને એને શી ટ્રીટમેન્ટ અપાઈ એ આજની તારીખ સુધી જાણી શકાયું નથી. શ્વાસની તકલીફ થઈ એવી વાત બહાર આવી, પણ એને ઓક્સિજન પર કે વેન્ટિલેટર પર રખાઈ કે કેમ એની ખબર નથી. ખબર એટલી છે કે એને ૧૮ જુલાઈ, ૨૦૨૦ ને રોજ સિવિલમાં દાખલ કરાઈ અને એ જ તારીખે સાંજે પાંચેકને સુમારે એ ગુજરી ગયાની ખબર આપવામાં આવી. તેનો કોરોનાનો ટેસ્ટ પણ કરવામાં આવ્યો હતો, તે પોઝિટિવ આવ્યો, પણ રિપોર્ટ શું આવ્યો તેની દરકાર કર્યા વગર જ તેણે સૌને ‘આવજો’કહી દીધું હતું.

તે અમને ક્યાંકથી ચીરી નાખતી ચાલી ગઈ હતી.

સૌથી આઘાત આપનારી વાત તો એ છે કે ચેપ ન લાગે એટલે કોરોનાનાં મૃતકનું શરીર એના સગાંવહાલાંઓને આપવામાં આવતું નથી કે કોઈ સંબંધીને પણ એના સુધી પહોંચવા દેવામાં આવતું નથી. અમે કોઈ છેલ્લી વખત પ્રભાનું મોં જોવા ન પામ્યાં એનો વસવસો છેવટ સુધી રહેશે. કેવી લાચારી છે આ ! જિંદગી આટલી ખરાબ તો ક્યારેય લાગી નથી. હશે, સારો કાળ નથી રહ્યો તો આ ખરાબ સમય પણ નથી રહેવાનો એવું આશ્વાસન પણ કામ લાગતું નથી. શું કહું ?

બરાબર જાણું છું, પ્રભા કે તું નથી જ આવવાની તોય ભીની આંખે કહું છું,

‘આવજે બહેન !

માસ્તર | પારુલ રંગપરિયા

રવિવારે માસ્તરને તાવ આવ્યો; ‘આપણે સોમવારે દવાખાને જઈશું.’ વિદ્યાર્થીએ એ માની લીધું. માસ્તરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કેમ થાય ? સોમવારે વિદ્યાર્થી દવાખાને લઈ ગયો. ડોક્ટરે કહ્યું કે, ‘કેસ બહુ સિરિયસ છે. અત્યારે ને અત્યારે એડમિટ કરવા પડશે. તમે કોઈ હોસ્પિટલમાં લઈ જાવ. એ હોસ્પિટલ લઈ ગયો ત્યારે ડોક્ટરે કહ્યું, ‘કેસ ખલાસ છે.’ વિદ્યાર્થીને લાગ્યું, મારી સાથે વાતો કરતા હતા ને ક્યાંથી કેસ ખલાસ છે ? એણે બીજા ડોક્ટરને બતાવ્યું. એમણે પણ આવું જ કીધું. વિદ્યાર્થીને ચક્કર આવી ગયા.

માંડમાંડ એ સ્વસ્થ થયો. એણે માસ્તરને બોલાવ્યા - હલાવ્યા પણ માસ્તર તો...

વિદ્યાર્થીએ એમના ઘરે જાણ કરી. ઘરે કોણ હોય ? વિદ્યાર્થીઓ જ. વિદ્યાર્થી આલમના પગ નીચેથી જમીન સરકી ગઈ. બારે મેઘ ખાંગા થયા હોય એમ વિદ્યાર્થીઓની આંખમાં આંસુની ધારા વહેવા લાગી. કોઈને કંઈ સૂઝે નહીં. પડોશી બે-ચાર આવ્યા. એમણે સૂચનાઓ આપવા માંડી. એક પડોશીનો ટીકરો સાતમા ધોરણમાં ભણતો હતો માસ્તર પાસે. એ માસ્તરથી બહુ પ્રભાવિત થયા હતા. વિદ્યાર્થીઓ ફટાફટ નનામી લેવા ગયા, થોડા વિદ્યાર્થીઓએ ચોકો કર્યો. ચાર વિદ્યાર્થીએ તો કાંધ આપી. અગ્નિદાહ દેવાની બધી તૈયારી રડતા મોંએ જ કરી. બે વિદ્યાર્થીઓએ તો મુંડન કરાવ્યું હતું. માસ્તરને એ પિતા સમાન માનતા હતા. માસ્તરના અસ્થિ પધરાવવા ચાંદોદ ગયા હતા. માસ્તર અવસાન પામ્યા ન હતાં, એમના વિદ્યાર્થીઓમાં જીવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ એમના શ્રવણ હતા. શ્રવણ શબ્દ નાનો પડે. શ્રવણ એમના મા-બાપના ટીકરા હતા આ તો વિદ્યાર્થીઓ !

એમને જોઈને કોઈ પણ કહી દે 'આ માસ્તર જ છે.' બદામી ફેમના ચશમાં, આંખ એમાંથી આર-પાર નીકળતી. સાવ સામાન્ય વાળ. પાછું એમાં તેલ નાંખેલું. ગાલ ચપ્પટ. મોટા ભાગે બ્લ્યૂ શર્ટ પહેરે, એની નીચે ગમે તે પેન્ટ. મેંચિંગની એમને કોઈ પડી નહોતી. ચપ્પલ રેઝિનના, કોઈ વાર રસના, કોઈવાર ચામડાના પહેરે. અનામિકા પર સોનાની વીંટી, ગળામાં સોનાની ચેઈન, હાથમાં ઘડિયાળ, એના સોના જેવા પટ્ટા. આ ત્રણ એમના કાયમી ઘરેણાં. એકના એક, વર્ષોથી પહેરે. દીવાળીમાં સૂટ અને સફારી બે જ પહેરે. વિદ્યાર્થીઓ એમ વિચારે કે માસ્તર મારે ઘેર પધારે તો સારું. મારા ધન્ય ભાગ્ય ! એ જાય પણ ખરા. છોકરાવનો ભાવ જોઈને. મા-બાપ ઊંચા-નીચા થઈ જાય. માસ્તર એમને ભગવાન જેવા લાગે.

લાભપાંચમથી માસ્તર ભણાવવાનું શરૂ કરે. એક સામાન્ય ચાલીમાં ભાડે રહે. ઘર બહુ સાંકડું. એમના ઘરમાં ઊભા રહેવાની જગા નહીં. એટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ ખીચોખીચ ભણતા હોય. માસ્તર એક ઘડીકેય નવરા ન પડે. છોકરાંવનું એક ટોળું આવે ને બીજું જાય. આખો દિવસ આવ-જા ચાલું જ રહે. પહેલા ધોરણથી બારમા ધોરણ સુધીના છોકરાંવને ભણાવતા પણ મફત. માસ્તર એવું માનતા કે વિદ્યાના કાંઈ પૈસા લેવાય ? એનું તો દાન કરાય દાન ! પણ માસ્તરનો સ્વભાવ બહુ કડક. ઘરે ભણાવતા છોકરાંએ શાળામાં કોઈ છોકરી સાથે ભણાવા સંબંધી કંઈ વાત કરી હોય તો એના પર એવા ધખે, એવા ધખે કે વાત ન પૂછો ! સાવ રૂના ઈંટાળા જેવાં. પ્રેમ પણ છોકરાંવને એવો જ કરે. દસમા કે બારમાની પરીક્ષા હોય ત્યારે મૂકવા જાય, ત્રણ કલાક રોકાય પછી એકિટવા પર ઘરે લઈને આવે. છોકરાંવને પરીક્ષા હોય ત્યારે માસ્તરના ઘરે જ રોકાવાનું હોય. ખવડાવે-પીવડાવે, આખી રાત છોકરાંવને વંચાવે. ઘડીઘડી જાગીને જોવે કે છોકરું ઊંઘતું તો નથીને ? ઊંઘતું હોય તો એને પાણી લઈને આંખ ધોવાનું કહે. છોકરાંવ પાસ થાય એટલે માસ્તર ફુલ્યા ન સમાય હોં !

મોટી ડિગ્રી હોય તો ભણાવી ન શકે એમ.એ, પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી હોય તો પરબ ❖ એપ્રિલ, 2021

વિદ્યાર્થીની સાથે જાય. વિદ્યાર્થીને એવી ટેવ પડી ગઈ હોય કે માસ્તર આવે તો ‘હા’ નહીંતર’.ના.. માસ્તર વિદ્યાર્થી પહેલા તૈયાર થઈ જાય અને એકિટવા પર બેસી જાય. પછી બેય સાથે જાય. ઓફિસમાં માસ્તર એટલી વિનમ્રતાથી વિવેકથી અને શિષ્ટાચારથી વાત કરે કે કોઈ પણ માણસ અભિભૂત થઈ જાય. પીએચ.ડી.ની લેખિત પરીક્ષા હોય ત્યારે મૂકવા જાય, ઝાડના છાંયે બેસી રહે, સનગલાસ પહેરીને પરસેવે રેબઝેબ થયા હોય માસ્તર. લેખિત પરીક્ષામાં શું પૂછાયું હતું એ વિદ્યાર્થીને આવે ત્યારે પૂછે. વિદ્યાર્થીને કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ ન આવડ્યો હોય તો એને સમજાવે આનો જવાબ આમ હોય. વિદ્યાર્થી એના ગાઈડને પૂછે તો માસ્તરે જે જવાબ કહ્યો હોય એ જ નીકળે. આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ જ એમનું સર્વસ્વ. વિદ્યાર્થીઓ એમનો દરબાર અને વિદ્યાર્થીઓ જ એમનો ઘરબાર.

મહેમાન આવે તો માસ્તરનું ઘર જોવે ઊંચા ઓટલા-વાળા ઘરમાં એ રહે પછી ઓસરી આવે પછી ઓરડામાં જવાય એમણે ઓસરીને રસોડું બનાવી દીધેલું. ઊભું પ્લેટફોર્મ પણ નહીં. લોખંડનો ગેસ નીચે મૂકી દીધેલો. ટીનના ત્રણ-ચાર ડબ્બા, પાંચ-છ તપેલા માસ્તરને ચા પીવાનો ખૂબ શોખ ! પછી આખા દૂધની વધારે ગળી પીવે. એટલે તપેલા તો જોઈએ જ. એટલા જ થાળી વાટકા અને પ્યાલા. કારણ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. વાસણો જુદા જુદા આકારના હોય. પાંચ વર્ષે આટલા વાસણો ખરીદ્યા હોય પછી જુદા જુદા આકારના જ હોય. એક સાથે વાસણ લેવાના પૈસા ક્યાંથી લાવે ? ઘંટીએથી લોટ લાવે મહિનાનો. ઘઉં માસ્તરના ઘરમાં ન મળે. એક-એક મહિનાનું મરચું-હળદર, ધાણાજીરું, રઈ, હીંગ લઈ આવે એમના વિદ્યાર્થીઓ. વિદ્યાર્થીઓ ઘરનું બધું કામ કરે, કચરાપોતું કરે, શાક લેવા જાય, રસોઈ બનાવે, વાસણ ઘસે. માસ્તરનું ઘર વિદ્યાર્થી માટે સાંદીપત્તિ ઋષિનો આશ્રમ જ જોઈ લ્યો !

હવે મહેમાન ઓરડામાં જાય. ઓરડામાં તો ગણ્યોગાંઠવો સામાન. માસ્તર લોખંડના પલંગ પર બેસે પલંગ પર બે-ત્રણ ગોદડા-ગાદલા પડ્યા હોય એના પર જૂની ચાદર સરસ રીતે પાથરેલી હોય. એના પર માસ્તર બેસે. અડાય એટલી નજીક બાબાઆદમના વખતની ટીપોઈ ઉપરના ખાનામાં સન્માઈકા મઢ્યું હોય એના પર માસ્તરની દવા, એમને શ્વાસનું દર્દ હતું. નીચેનું ખાનું જાળીવાળું હોય એ પુસ્તકોથી હકડેહક ભરેલું હોય. હાલ જે વાંચતાં હોય એ પુસ્તક ઉપરના ખાનામાં પડેલું હોય. માસ્તરના પલંગની ડાબી બાજુ પ્રમુખસ્વામી મહારાજનો મોટો ફોટો. એની ફરતે રોશની મૂકેલી હોય એ રોજ સાંજે થાય. એની બાજુમાં ઘરમંદિર. માસ્તરના પલંગની સામે મહેમાનને બેસવાનું સોફા કે પલંગ જેવું કંઈક. ઉપરની અભેરાઈ પર જૂનો સામાન પડ્યો રહે. એ માસ્તરનું માળિયું. એમાં મોટી લાકડાની પેટી એમાં એ પહેલા રાંધેલું ખાવાનું રાખતાં અત્યારે એ પુસ્તકોથી ઠસોઠસ ભરેલી હતી. એની બાજુમાં પતરાની પેટી. શિયાળા-ઉનાળાના કપડાં રાખતા. ગરમ કપડાં પણ બે જ. ઉનાળાના કપડાં ખાસ હોય નહીં. એક ધોતિયું અને ચોમાસાનો એક રેઈનકોટ રાખતાં. માસ્તર ગરીબ હતા પણ એમને પૈસાની જરૂર નહોતી. જે ગરીબ હોય એને પૈસાની જરૂર ન હોય એ કેટલા સુખી માણસ કહેવાય. હવે બોલો કેટલા સુખી જીવ હતા એ ?

મા-બાપ પોતાના બાળકોને વર્ષોના વર્ષો સુધી માસ્તરના ઘરે રાખે. પહેલા ધોરણથી તે છેક એમ.એ. સુધી. એટલો વિશ્વાસ કે માસ્તર મારા છોકરાને સંસ્કારશે, ભણાવશે. આપણે જેમ બેંકમાં પૈસા મૂકી રાખીએ, એફ.ડી. મૂકી રાખીએ એમ મા-બાપ છોકરાને મૂકી રાખે માનવતાનું વ્યાજ મેળવવા, માસ્તરમાં માનવતાનો મહેરામણ છલકે એક છાલક જો છોકરા પર આવી જાય તો પણ એનું જીવન માનવતાથી મધમધે.

માસ્તરે બે છોકરાંવને નોકરીએ લગાડ્યા એકનું સગપણ કર્યું. એકને પરણાવ્યો. ખાતરી કરીને કે છોકરી ઘર માંડવા ઈચ્છે છે કે નહીં? માસ્તર દૂધનાં દાઝેલા ખરા ને ! માસ્તરે ૨૩ વર્ષે ઘર માંડેલું. એમને એક વર્ષમાં દીકરો થયો. એમની પત્નીને એમની સાથે ગોઠતું નહીં. દીકરો જન્મ્યો કે તરત એમના પત્ની દીકરાને લઈને પિયર ગયેલા પછી પાછા આવ્યા જ નહીં અત્યાર સુધી. છેક માસ્તર ગયા... પત્નીએ બીજું ઘર ન કર્યું એ સારું કહેવાય પાછા ન આવ્યા તે ન જ આવ્યા. માસ્તરે રેતીમાંથી તેલ કાઢવાનાં ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ વ્યર્થ. બધા સગાવહાલાંઓએ માસ્તરને બીજાં લગન માટે સમજાવ્યા પણ માસ્તરની ના એટલે ના જ. ત્યાં તો માસ્તર...

માસ્તર પહેલા ખાનગી શાળામાં નોકરી કરતા હતા. તેરસો રૂપરડી પગાર હતો. માસ્તરે નોકરી છોડી દીધી એમણે ઘરે છોકરાંવ ભણાવવાનાં શરૂ કર્યાં. એમને નર્મદ જેવું થયું હશે, નર્મદ કલમના ખોળે માથું મૂક્યું હતું માસ્તરે વિદ્યાના ખોળે.

સાભાર સ્વીકાર

બાળ સાહિત્ય

ખુશખુશાલ પરી : શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૬+૭૪, રૂ. ૮૦. **ભાગ માગતી ચાંદ પરી** : ગિરા પિનાકીન ભટ્ટ, ૨૦૧૯, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬+૧૦૬, રૂ. ૧૨૫. **ટારઝન** : (જંગલ સમ્રાટ), નવનીત સેવક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮+૬૪, રૂ. ૭૦.

નવલિકા

ડમરી : આરતીબા ગોહિલ, ૨૦૧૯, લેખક પોતે, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૦૦. **દેવદૂત** : પલ્લવી મિસ્ત્રી, ૨૦૧૯, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮+૧૩૬, રૂ. ૧૮૦. **ઓ હેત્રીનો વાર્તા વૈભવ** : રૂપાંતર હરિત પંડ્યા, ૨૦૧૯, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૦+૧૧૮, રૂ. ૧૫૦.

સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા દેવાસુરસંગ્રામની પુરાકથાની કવિતા

વિજય પંડ્યા

વપુર્દલનસંભ્રમાત્સ્વનસ્વરં પ્રવિષ્ટે રિચૌ
કૃયાત ઇતિ વિસ્મયાત્પ્રહિતલોચનઃ સર્વતઃ ।
વૃથેતિ કરતાડનાન્નપતિતં પુરો દાનવં
નિરીક્ષ્ય ભુવિ રેણુવજ્જયતિ જાતહાસો હરિઃ ॥

(સુભાષિતરત્નભાણડગારમાંથી હનુમત્ને નામે)

સમજૂતી સાથેનો અનુવાદ : પોતાનું શરીર ચીરાઈ જશે એવી દહેશતમાં જ્યારે શત્રુ હિરણ્યકશિપુ ભગવાન નૃસિંહના નખના છિદ્રમાં ઘૂસી ગયો ત્યારે ‘તે ક્યાં ગયો?’ એમ વિસ્મયથી પોતાની દષ્ટિ ચારે તરફ ફેરવે છે. પણ તે ક્યાંય દેખાતો નથી. એટલે, ભગવાનને ક્ષણભર તો એવું લાગ્યું કે ‘મેં આટલી માથાકૂટ કરી, આ દાનવ હિરણ્યકશિપુ માટે મેં સ્વતંત્ર અવતાર ધારણ કર્યો અને આ દુષ્ટ છટકી ગયો.’ એમ ભગવાનને પોતાની નિષ્ફળતા પર ચીઢ ચઢી અને તેથી અકળામણમાં પોતાનો હાથ ઝાટક્યો અને લો, રાક્ષસ નખના છિદ્રમાંથી પોતાની સામે રજકણની જેમ પડેલો હતો. તે જોઈને ભગવાનને હસવું પણ આવી ગયું. આવા હસી પડેલા નૃસિંહ ભગવાન જય પામે છે.

ભગવાન વિષ્ણુના દસ અવતારોમાંના આ એક નૃસિંહ અવતારમાં હિરણ્યકશિપુને હણવાના અવતારકૃત્યનું વર્ણન કરતું આ પદ્ય અનેક પરિમાણી છે.

સંસ્કૃત કવિતાનો ઘણો મોટો ભાગ ‘મીથ’ પુરાકથા પર રચાયેલો છે. પુરાકથાને લઈને સૃજનશીલ કવિઓએ સંસ્કૃત ભાષામાં અસાધારણ કામ કર્યું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની મૂળભૂત પાયાની મીથ દેવાસુરસંગ્રામ છે અને તેમાંથી અનેક પરિમાણો અને પરિણામો નીપજ્યાં છે. અહીં પ્રસ્તુત કવિતા જેવાં અસંખ્ય સુભાષિતો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રચાયાં છે.

નૃસિંહ ભગવાનનું ભયાવહ વિરાટ સ્વરૂપ એ રીતે વ્યંજિત થાય છે કે, હિરણ્યકશિપુ ભગવાનથી ભયભીત થઈ ગયો છે અને તે ડરીને પોતાને બચાવવા છૂપાઈ જવા ઈચ્છે છે. આવા બૃહદ આકાર ધરાવતા નરસિંહથી ક્યાં છૂપાઈ શકે? તો તે દાનવ ભગવાનના નખની અંદરના અવકાશમાં સંતાઈ જાય છે. હિરણ્યકશિપુ પોતે પણ મોટો દૈત્ય છે અને છતાં ભગવાન વિષ્ણુના અવતાર નરસિંહરૂપનું સ્વરૂપ કેટલું વિરાટ હશે તેનો જાણે કે, કવિ આપણને માપદંડ (સ્કેલ) પૂરો પાડે છે. આ દૈત્ય ભગવાનના નખના અવકાશમાં

લપાઈ જઈ શકે છે. આગળ ચાલીએ.

તો નૃસિંહ ભગવાનને તો એ ક્યાંય દેખાયો નહીં. તેમને આશ્ચર્ય થયું. હજુ એક ક્ષણ પહેલાં તો અહીં હતો. ભગવાને ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેલાવી. પણ દૈત્ય તો ક્યાંય નજરે ન પડ્યો. કવિની સર્જનશીલતાની સીમા તો હવે આવે છે. નૃસિંહ ભગવાનને પહેલાં તો આશ્ચર્ય થયું કે દાનવ પોતાના પંજામાંથી છટકી શક્યો. (વાસ્તવમાં દૈત્ય ભગવાનના પંજામાં-નખમાં જ છે!) પછી ભગવાન નિરાશ થયા. એમને થયું, આ સર્વ વ્યંજિત છે, આટલી બધી મહેનત કરી, આ રાક્ષસ માટે અવતાર ધારણ કર્યો, પૃથ્વી પરનો ભાર ઊતારવા માટે આટલો બધો શ્રમ લીધો. અને જે કાર્ય માટે અવતાર લીધો હતો તે કાર્ય પાર ન પડ્યું. એટલે, તેઓ નિરાશ થયા, ચિઢાયા. સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ પ્રભુ ચિઢાઈ પણ શકે છે, નિરાશ પણ થઈ શકે છે, સર્વની આશા પૂરી કરનાર પોતે હતાશ પણ થઈ શકે છે. વાહ! કવિ, અદ્ભુત!

એટલે નિરાશામાં, અકળામણથી નરસિંહ ભગવાને પોતાનો હાથ જોરથી ઝાટક્યો અને ઝાટકતાંની સાથે નખ અને આંગળીના અવકાશની વચ્ચે ભરાઈ ગયેલો હિરણ્યકશિપુ બહાર ભગવાનની સામે પટકાયો.

અને એક તરફ વિરાટતમ ત્રિભુવનને આવરી લેતું ભગવાનનું વિરાટ સ્વરૂપ અને બીજી તરફ વિરાટ આકૃતિની સામે ક્ષુદ્રાતિક્ષુદ્ર રાક્ષસ. અને આમ બહાર પડેલા રાક્ષસને જોઈ, ક્રોધ, વિસ્મય, હતાશા વગેરે ભાવોમાંથી પસાર થઈ રહેલા નરસિંહ ભગવાનને હસવું પણ આવે આવ્યું. એ દૃશ્ય જ એટલું Incogruent-અસંગત હતું કે સ્વયં ભગવાનને હસવું આવી ગયું. સંહાર કરવા પ્રવૃત્ત થએલા ભગવાન પણ હસી શકે છે; તેમને હસવું આવી જાય છે; તેઓ હસી પડે છે; તે જાતહાસો બને છે; તેમનામાં હાસ્ય જન્મે છે. ભગવાનને નિરાશ આલેખીને કવિએ જે સીમાંકન કર્યું હતું તે ભગવાનને હસતા બતાવીને સીમોલંઘન પણ કર્યું છે. ભગવાનના આ હાસ્યને આપણે black humour - કાળું હાસ્ય પણ કહી શકીએ કારણ કે, થોડીક ક્ષણોમાં જ નરસિંહ આ દાનવને રહેંસી નાખવાના છે, ચીરી નાખવાના છે. સુભાષિતમાં વપુર્દલન શબ્દ પણ પ્રયોજાયો છે. પણ વિરાટ નરસિંહ રોષ, નિરાશા, વિસ્મય અને હાસ્ય જેવા ભાવોમાંથી પસાર થાય છે. કવિએ તેમને પસાર થતા દર્શાવ્યા છે. અને એથી પણ આગળ તેમના હાસ્યને કુરુણાનો પુટ પણ ચઢેલો છે એવું અર્થઘટન કરી શકાય. છેવટે તો, પ્રભુના હાથે આ દાનવનો મોક્ષ થવાનો છે. તો આ કવિતા ઉચ્ચ પ્રકારની સર્જકતાથી મંડિત છે. આવી સર્જકતા પ્રકટાવનાર કવિ (નિર્ણયસાગર પ્રેસના સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગારમાં આ સુભાષિત હનુમત્ કવિના નામે મળે છે. પણ હનુમન્નાટકમાં તો આ પદ્ય પ્રાપ્ત થતુ નથી..) ને - તે અજ્ઞાત કવિને પ્રણામ.

*

નવી આબોહવા | મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

‘નિબંધ લખવા જેવી-તેવી વાત નથી’ - એવું પૂર્વસૂરિએ કહ્યું તે અનુજોને કઈ રીતે સમજાયું હશે? વિજય સોનીને પૂછશો તો કહેશે, હા. નિબંધ લખવા જેવી-તેવી વાત નથી પણ જેવી છે તેવી વાત, વાર્તાની સરહદને અડું-અડું કરતી નિબંધનાં રૂપને સાકાર કરે તો કેવી રીતે કરે? વાર્તાનાં સ્વરૂપમાં કામ કરનારે ‘નિબંધ’નો ચાળો કરાય? એની વાર્તાકળા એમાં અળપાય ખરી? બાલકનીમાં બેઠાં-બેઠાં જગતને તાકી રહેતો ‘વાર્તાકાર’ ચોકમાં આવે ને નિબંધના પતરાં પર વાર્તા અને ચરિત્રની જુગલબંદીસમી અવનવી મીનાકારી ગદ્યમાં કરવા ચાહે તો કેવી રીતે થાય? ‘પરબ’ જાન્યુઆરી-૨૦૨૧માં પ્રગટ થયેલો નિબંધ વાંચો : માણેકચોકનાં મીની રત્નો...

નિબંધની કીડાભૂમિ છે માણેચોક. અમદાવાદનું ઉર્જકેન્દ્ર. અમદાવાદની નાભિ કહો તો એમ-અમદાવાદની રાંગે બુરજ બનાવવા બાદશાહના કારીગરો મથે ને રાત્રે માણેકનાથ બાવાની સાંધેલી ગોદડીના ટાંકા ઉકલે ને બુરજ ધરાશાયી થાય એ પ્રચલિત કથાના સહારે નિબંધ ઉઘડે છે ને નિબંધકાર આ લીલાભૂમિની લીલી સૂકીનું ચિત્ર આંકે છે. ‘શતરંજની રમતમાં એક મહોરાંને પાડીને બીજું મહોરું ગોઠવાઈ જાય એમ - દિવસે ચોકસીઓ અને રાત્રે એ જ જગ્યાએ ખાણીપીણીવાળા ગોઠવાઈ જાય, ‘કરોડોના વેપાર’ અને ‘ભૂખબજાર’ અને ‘શેરબજાર’ની સહોપસ્થિતિ વર્ણવી નિબંધકાર માણેકચોકમાં વચ્ચોવચ્ચ ઊભેલો થાંભલો ચીંધી, કહે છે : ‘હમણાં ઊગ્યો છે’, હમણાં ‘ઊગેલા’ થાંભલેથી કેમેરા તમને ઘેરી જાય છે સાંકડીશેરીનાં અજગર જેવાં મોઢાંમાંથી સુંદર.. સોનાના દાગીના બનાવનાર લેંઘો-સદરો પહેરેલા, હવે. આઉટ ઓફ ડેટ કારીગરોના કળા-કૌશલના કિસ્સાઓને સાંકડીશેરીમાંથી માણેકનાથ બાવાની મઢી સુધી પહોંચતા ‘બતાડે’ છે ને જાણે મેદાન

વર્ણનનાં સ્તરે ચાલતું ગદ્ય, કથનના સૂરમાં બીજા પરિચ્છેદથી ઊપડે છે ને નિબંધકાર ‘વાત’ કરે છે રમણની. સોનાના દાગીના પર નકશીકામનો કારીગર રમણ, કેવો દેખાય છે? : ‘સોડાબોટલના તળિયા જેવા કાચનાં ચશમાં. બેઠેલા લાફિંગ બુદ્ધ જેવું શરીર. માથામાં વચ્ચોવચ્ચ સપાટ રસ્તો (પ્રથમ પરિચયમાં, ચોકમાં વચ્ચોવચ્ચ ઉગેલો થાંભલો યાદ કરતો) અને આજુબાજુ જાળાં-ઝાંખરાં જેવું આછુંપાતળું જંગલ ઊગી નીકળેલું. વાળ ક્યારેય ઓળતો નહીં. બોલે ત્યારે નાકમાંથી બોલે એટલે ખાનગીમાં બધા એને ‘રમણ ગૂંગણો’ કહેતા.

...આવો રમણ, નકશીકામમાં ઊડતાં પંખી પાડે એવો : ‘સોનાના પતરાં પર નકશી કરતાં એ અવનવી ઢાંગલીઓની, પતંગિયાઓની ભાત ઉપસાવી આપે. તમને એ જોઈને એવું જ લાગે કે હમણાં આ ઢાંગલીઓ-પંખીઓ-પતંગિયાં બધાં ભેગાં મળીને ઊડશે અને વાદળોની સોડમાં ભરાઈને બ્લૂ આકાશ ભરી દેશે, નકશી કર્યા પછી રમણ તમારી સામે એવી રીતે જુએ જાણે વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સામે જોઈ રહ્યા હોય!

આવી મીનાકારીનો માહેર રમણ સાંજે ‘વનવગડામાં ભૂલા પડેલા જીથરાભાભા’

જેવો આખા દિવસની કમાણી પોપટ સટોડિયાને ત્યાં પાનું લખાવતો અને મટકી રમવાને આળે ચડતો દેખાય એનાં પતનનાં એક પછી એક ચિત્રો આવતાં જાય અને આવો એક ‘કલાકાર’ મૂકલિસીની ફૂટપાથ પર ભટકતો ભિખારી કઈ રીતે થઈ ગયો એની કથા ક્રમશઃ કહેવાતી જાય.

ઘરમાંથી કાઢી મૂકાયેલો, ધંધાવિહોણો રમણ ‘ચંપલચોર’ના ઈલકાબ સાથે રામરોટીમાં લૂસલૂસ ખાતો, અઢળક માર ખાતો, બેવડ વળી જતો, તૂટેલા પગે ઢસડાતો, ભીખ માગતો રમણ હવે નિબંધકારની સામે છે અને લેખકને કહેવાનું મન થાય છે કે, ‘તું આમ સોનાનો કારીગર થઈને હાથ લાંબો કરીને ભીખ કઈ રીતે માંગી શકે? દવાખાનામાં જઈને પગ સરખો કરાવી લે અને નાનકડો બાંકડો લઈને બેસી જા પાછો નકશી કરવા.. પતંગિયાંની-ફૂલોની-દોડતાંરમતાં રાજારાણીની!’ પણ ‘ઉતાવળ’ અને રમણ દ્વારા મોટા રૂપિયાની માંગણીની બીકે લેખક નથી કહી શક્યા એ પછી રમણ નથી અને વરસાદ પછી ધોવાયેલા-ઉજળા માણેકચોકમાં, રૂના પોટલાં જેવાં વાદળો થીજીને’ ઊભાં રહી ગયાં છે ને માણેકચોક પર ઝળૂંબતી ઉદાસ સાંજના વાતાવરણમાં ઊડતાં પતંગિયાંમાંનું એક... ‘જાણે રમણના હાથની નકશીથી સજીવન થઈને માણેકચોકમાં’ હહેરાતું નિબંધકાર જોઈ રહે છે ને વાચક ને ‘દેખાડી’ આપે છે!

સ્થળવિશેષ - માણેકચોક - અને પાત્રવિશેષ - રમણ ને અભિવ્યક્તિવિશેષથી, સળંગ ગૂંથાતાં આવતાં ગદ્યથી, પાત્રનાં અને પરિવેશનાં ઝીણાં મીનાકારી જેવાં નકશીકામથી કોરતાં જઈને વિજયે એનું સોનીકામ સિદ્ધ કર્યું છે. વાર્તામાં ખપ લાગેલી એના વ્યવસાયની બારીકીઓ અહીં ચરિત્રને ઉથલાવતી, લેખકનાં સંગત-નિજી સંવેદન મદ્યમાં ઉપસંહારને કારણે નિબંધના તટે સ્થિર થઈ છે. માણેકનાથની ગોદડીના નિર્દેશથી આરંભાતો નિબંધ રમણની જીવનગોદડીના વિખરાવ સાથે સંકેલાય છે ને આખું વર્તુળ પૂરું કરે છે ત્યારે બુરજ ઢગલો થઈને પડ્યો કે માણસ-એની ઉદાસ અવઢવ અનુભવાય છે. રમણનાં જીવનરકાસનું કારણ એની કુટેવ તો છે જ, ‘હાથનકશીની જગ્યાએ હેન્ડમશીન આવ્યાં, પેન જેવું ચંત્ર હુરુરુ કરતું ઉપડે અને દાગીનો જોતજોતામાં મોઢું દેખાય એવો ચમકવા લાગે’... ત્યારે મધ્યમવર્ગીય અર્થશાસ્ત્ર પણ સાંકડીશેરીથી લંબાઈને માણેકનાથ બાવાની મઢી સુધી પહોંચી જતું અનુભવાય. ને એક ‘મીનીરત્ન’ને આમ ‘મેજર અપસેટ’ બની જતો જોઈ રહેવાય!

વાર્તાગંધી ગદ્ય અંગતતાના સ્પર્શથી નિબંધનું ગદ્ય બન્યું છે. સહૃદય ભાવકોને ઉમાશંકરનું નાટક ‘માણેચોક’ યાદ આવે, ‘નિબંધ’માં રહીને ‘વાર્તા’નો અનુભવ કરાવનારાં કિશનસિંહ ચાવડા, દિગ્ગીશ મહેતા, અનિરુદ્ધ ભ્રમભટ્ટ અને જનક ત્રિવેદી પણ યાદ આવશે. ‘ઈશ્વરને તલાક’ નિબંધનો પોપટ આ રમણને જરા જુદી રીતે મળવા આવે એવો છે. વ્યાવસાયિક અનુભવને બળે, અભિવ્યક્તિનાં વિશિષ્ટ કૌશલ્યોને ખપમાં લઈને ઊભેલો આ નિબંધ ઘણા સમય સુધી ‘સ્થિર’ રહે તેવો બન્યો છે. ‘માણેકચોકનાં મીનીરત્નો’-એવું શીર્ષક કરીને લેખક હજી બીજાં રત્નો ‘બતાડવા’નો સંકેત પણ કરતા લાગે છે!

બુદ્ધદેવ બસુએ ‘ટાગોર : પોટ્રેટ ઓફ એ પોએટ’માં લખેલું - ‘કિશોરકાળમાં એમના પુસ્તક પછી પુસ્તકમાંથી પસાર થતી વેળા મેં રોમાંચ અનુભવેલો [...] એ કાળને સંભારતાં કહી શકું કે અમારી પેઢીનું ટાગોરઋણ કથી શકાય એથી વિશેષ છે. જરા થોભીને શ્યામ વાદળના કે સૂર્યાસ્તના સૌંદર્યને નિરખવાનું અમને એમણે જ શીખવ્યું, સુખ અને સંતાપની અમારી અનુભૂતિને સંવેદન-સંપન્ન એમણે જ બનાવી.’^૧ ૨૦મી સદીના છઠ્ઠા-સાતમા દાયકાની ગુજરાતી કિશોર-યુવા પેઢીના રસિક વાયકો-સર્જકોએ, સુરેશ જોષીના નિબંધો વાંચીને આવો રોમાંચ અનુભવેલો? એ પ્રશ્નને હમણાં એમ જ રાખીને આગળ ચાલીએ.

સર્જક તરીકે સુરેશ જોષીનું કવિત્વ એમની કવિતામાં નહીં એટલું એમના નિબંધમાં મહોરેલું છે. એમની વાર્તાએ આધુનિક વાર્તાનો એક આગવો ચહેરો બતાવ્યો; સર્જનાત્મક પ્રયોગશીલતાનું વિશેષ રૂપ પ્રગટાવ્યું. એનો મહિમા ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાની પરંપરામાં એક ઐતિહાસિક મૂલ્ય તરીકે વિશેષ અંકિત થયો. પરંતુ જેણે સ્પૃહણીય સર્જકપ્રભાવ પાડ્યો ને જેની તાજગી સમય જતાં પણ એવી જ રહી એ તો એમના નિબંધો જ. પંચેન્દ્રિય-પ્લાવિત સંવેદનનું એમાં જે લલિત ગદ્યરૂપ રચાયું એ ઘણી રીતે અ-પૂર્વ રહ્યું.

એ અપૂર્વતાની વધુ વાત કરતાં પહેલાં, તુલના લેખે, એમના બે પૂર્વસૂરિઓમાંથી કેટલાક અંશો જોઈએ.

ગુજરાતીમાં લલિત નિબંધ પહેલવહેલો ગાંધીવિચારના અગ્રણી અનુયાયી અને જીવનમૂલ્યોની ઉપાસના કરનાર શિક્ષક કાકાસાહેબ કાલેલકર પાસેથી મળ્યો એ એક સુખદ આશ્ચર્ય - એણે, સર્જક કાલેલકરની વિસ્મયશીલતાનું એક તૃપ્તિકર ગદ્યરૂપ આપણી સામે ધર્યું. વાંચીએ :

- એક વિરલપર્ણ તાલવૃક્ષનાં પાંદડાંના આરાઓ જે નાભિમાં ભેગા થતા હતા, ત્યાં જ બરાબર ચંદ્ર હતો. તાડની પાંચ ડાળીઓથી એ ચંદ્રબિંબના પાંચ વિભાગ થતા હતા, જાણે ભૂચંપકની પાંચ પાંદડીઓ. તાડનું મોટું પર્ણચક્ર મોઢા આગળ પકડીને ચંદ્ર હસતો હતો [...] એક નાળિયેરીએ પોતાનાં પાંદડાંના ઉઝરડા ચંદ્રના ગાલ પર ખેંચી બતાવ્યા એની મજા પડી! (તાડ પાછળનો ચંદ્ર, ‘જીવનનો આનંદ’, ૧૮૩૬)

- શું ટેકરીઓ કોઈ જોતું ન હોય ત્યારે મધરાતે કપડાં ઉતારીને સરોવરમાં નાહવા પડતી હશે? આજે તો નહિ જ ઊતરે, કેમ કે દુર્વિનીત ચંદ્રમા મધરાત સુધી

૧. ગુજરાતી અનુવાદ જયંત મેઘાણી-અનુવાદિત-સંપાદિત ‘રવીન્દ્રસાન્નિધે’-માંથી

એકીટશે સરોવરમાં જોતો હશે.

(સંધ્યારસ, 'રખડવાનો આનંદ', ૧૯૫૩)

પ્રકૃતિદર્શનનો આનંદ અહીં રૂપલીલા સર્જવાની સાથે જ કંઈક પ્રગલ્ભ મનુષ્ય-સંવેદન-લીલાનો પણ સંકેત કરે છે એમાં અલંકરણ વધુ પ્રકૃલ્લિત બની રહે છે. સુરેશ જોષીના નિબંધોમાં વધુ ઉત્કૃલ્લ બનતી સંવેદન-રૂપ-લીલાની જાણે કે આ નાન્દી છે.

અવાજના રૂપનો વૈભવ, જરાક જુદી રીતે, સુરેશ જોષી પૂર્વે જયંતિ દલાલમાં પ્રગટેલો. એ પણ સાંભળી લઈએ - સંદર્ભ છે શહેરની શેરીનું બપોર પછીનું સંચરણ.

નાનકડી વામકુશી કરી ફરી પાછો શેરીનો અવાજ એના અનન્ય રૂપે ઘૂઘવાટ કરે છે. ફરી પાછા જલદેવતાના ઊંચાનીચા અવાજ, ચીજભાવ પર દોસ્તદાવે વળગેલી ધૂળના વિજોગસૂર, નાનાં બાળકોનાં ખંખોળિયાં, તાર-કસબવાળા બુઢ્ઢા વહોરાજનો વર્ષોથી એક જ નીકે વલયે જતો અવાજ [...] સાંજ ઢળતી આવે છે. જ્ઞાનની પોટલી દફતરમાં ઘાલી, હળવા થઈ શાળાએથી પાછા ફરતા નિશાળિયા ભૂખનો રાગ આલાપતા આવે છે ને શેરી નક્કિરાઓનું કીડાંગણ બની રહે છે. દેશીવિદેશી રમતોના અનેકવિધ અવાજ, વિરોધના સૂર, મનામણાં, માફી અને ઉદ્ધતાઈના ભાતીગળ શબ્દો, કોક ખૂણે અન્યાયે આણેલાં આંસુ સાથે ભળી જાય છે.

(‘શહેરની શેરી’, ૧૯૪૮)

અહીં વીસમી સદી-અધવચના અમદાવાદનો એક જીવનખંડ કંડારાયો છે એ તો ખરું, પણ દશ્યોના અણુઅણુમાંથી પ્રગટતો આ ધ્વન્યાલોક સર્જકસંવેદનાનું પણ એક અદ્ભુત ગદ્યરૂપ રચે છે. અલબત્ત, જયંતિ દલાલમાં અવાજનાં રૂપો નક્કર શિલ્પાકૃતિઓ રચે છે, સુરેશ જોષીમાં - હવે પછી જોઈશું એમ - અવાજનાં રૂપો સંગીતની તરલતા નીપજાવે છે.

*

૧૯૫૫-૫૬ આસપાસ સુરેશ જોષીના આ નિબંધ પ્રગટ થતા ગયા ને એનું એક વિશિષ્ટ રૂપ બંધાતું ગયું એમ સ્પષ્ટ થયું કે એણે પ્રસન્ન આભાવાળો એક આગવો સૌંદર્યલોક સરજ્યો છે. કાકાસાહેબમાં તરલ કલ્પનાશીલતાવાળો જે ‘અલંકારવૈભવ’ હતો^૨ એમાં દર્શનની ઈન્દ્રિયથી ઝિલાતાં સૌંદર્યરૂપોનો વિસ્તાર હતો, સુરેશભાઈમાં દર્શન કરતાં પણ સ્પર્શ, ગંધ અને સ્વાદની ઈન્દ્રિયો દ્વારા ઝિલાતાં સૌંદર્યરૂપોની પ્રકૃલ્લતા અને નિભિડતા વિશેષ હતાં. ગુજરાતી સર્જક-નિબંધની કાલેલકરે આંકેલી રેખા સુરેશ જોષીમાં કેવળ આગળ લંબાવાને બદલે એક નવા ઉડ્ડયનને અંકિત કરે છે.

આ ઉડ્ડયન અલબત્ત, રવીન્દ્રનાથની નિબંધસૃષ્ટિમાંથી પસાર થઈને વિશેષ વેગ મેળવતું રહ્યું છે. રવીન્દ્રપ્રભાવને સુરેશભાઈએ બહુ લાક્ષણિક રીતે સ્વીકાર્યું છે. ‘જનાન્તિકે’ (૧૯૬૫)ના એક નિબંધમાં એમણે લખ્યું કે, ‘ફૂલની શોભાથી ચકિત થઈને બે લીટી લખવા જઈએ કે તરત સાંભળવા મળે - ‘છોડો આવા ટાગોરવેડા!’ પરંતુ ‘એકધારાપણું, એકસૂરીલાપણું ટાળવું હોય તો કોઈકે ગાળ ખાઈ લઈને, હડધૂત થઈને પણ ‘ટાગોરવેડા’

૨. સુરેશ જોષીએ કાલેલકરના નિબંધોની વાત કરતાં એને ‘કાકાસાહેબનો અલંકારવૈભવ’ કહેલો. જુઓ : ‘કાલેલકર અધ્યયનગ્રંથ’માં એમનો લેખ.

કરવાનું માથે લેવું જોઈએ' ને પછી જરા મર્મપૂર્વક કહે છે, 'ટાગોરે 'કાલિદાસવેડા' નથી કર્યા? ને કાલિદાસે 'વાલ્મીકિવેડા' નથી કર્યા?'

અહીં જ, રવીન્દ્રનાથના નિબંધોમાંથી બે'ક નાના અંશો ઉતારવાનું મન થાય છે. એ બંને નિબંધોના ગુજરાતી અનુવાદ સુરેશ જોષીના છે.

- પવનની લહરીઓ એકબીજા સાથે જ્યારે સુંદર ક્રીડા કરે છે ત્યારે તેમનાં એ આશ્ચર્યકારી મિલન અને સૌંદર્યને આપણી આંખ જોઈ શકતી નથી, આપણા કાન દ્વારા જ એ લીલા ગીતરૂપે પ્રકટ થાય છે. વળી આકાશમાં જ્યારે પ્રકાશના તરંગો ધારાએ ધારાએ અનેક તાલે નૃત્ય કરી રહે છે ત્યારે તેમની એ નિરતિશય સુંદર લીલાની કશી ખબર આપણા કાનને પડતી નથી, આંખને જ એ રૂપનાં દર્શન થાય છે.

(કાલે રાતે અગાશીમાં, 'રવીન્દ્રપર્વ', અનુ. સુરેશ જોષી)

- અંધકારને જો કોઈ એને બંધબેસતી ભાષામાં બોલાવી શકે એમ હોય તો એ શ્રાવણની વૃષ્ટિધારાનો ધ્વનિ. અંધકારની નિ:શબ્દતા પર એ ઝરૂ ઝરૂ કલશબ્દ જાણે એક પછી એક પડદો ખેંચતો જાય છે, એ રીતે એને વધારે ગંભીર ને ગાઢ કરી મૂકે છે, એ આખાય જગતની નિદ્રાને પણ નિભિડ કરી દે છે. વૃષ્ટિ પડવાનો આ અવિરામ શબ્દ, એ જાણે શબ્દનો અંધકાર.'

(શ્રાવણસંધ્યા, 'રવીન્દ્રપર્વ')

રવીન્દ્રનાથમાં સર્વ-સ્વીકારની પ્રસન્નતા, મોકળાશ અને અનુદ્વિગ્નતા છે એટલે એમનામાં સૌંદર્યબોધની સાથે પ્રકુલ્લ વિનોદ પણ છે — રવીન્દ્રનાથ કટાક્ષનો પણ વિનોદમાં અંતર્ભાવ કરી લે છે. (એક જગાએ એ કહે છે — 'ઘરમાં કૃત્રિમ ફૂલ શોભા માટે રાખ્યું હોય તેના ઉપરથી દરરોજ ધૂળ ઝાપટવી પડે છે. પરંતુ અરણ્યનાં ફૂલ ઉપરથી ધૂળ ઝાપટવા કાંઈ માણસ રાખવામાં આવતા નથી. તે ઉઘાડું પડી રહે છે, તેને ધૂળ પણ લાગે છે, છતાં તે પોતાની સુંદર નિર્મલતા સહજ રીતે જ સાચવી રહે છે.'^૩ સુરેશ જોષીમાં પ્રકૃતિના અનુરાગની પ્રસન્નતા સાથે ક્યારેક એક વ્યાકુળતા પણ દેખાય છે - વર્તમાન નગરજીવનની યાંત્રિકતા ને મનુષ્યની બર્બરતા એમને ઉદ્વિગ્ન બનાવી દે છે. એટલે એમનામાં ક્યારેક તિર્યકૃતા અને કટાક્ષની પણ છ ખેંચાયેલી જોવા મળે છે, રવીન્દ્ર જેવી અનાકુલ હળવાશ એમનામાં સાદાંત નથી. અલબત્ત, રવીન્દ્રપ્રભાવ સુરેશભાઈ માટે કેવળ પુષ્ટિ-પેય ને પ્રેરક બનેલો છે; રવીન્દ્રસૃષ્ટિમાં સુરેશ જોષીની નિબંધસૃષ્ટિ વિલીન થઈ નથી કેમકે સુરેશભાઈનું પોતાનું એવું, લગભગ તુલ્યબળ, સર્જકકાઠું છે; આગવું સંવેદનજગત ને આગવી કલ્પનસૃષ્ટિ છે; તથા એમની વિદગ્ધતા બહુશ્રુતતાથી સમૃદ્ધ થયેલી છે.

અનુભવના મૂળ તંતુને બરડ ન બનવા દે એવું, સૃષ્ટિ પ્રત્યેનું નિતાન્ત વિસ્મય એ તો સર્જકમાત્રનું સંચારી બળ હોય છે પણ એમાંય બાળ-કિશોરવયની સ્મૃતિઓમાં સચવાયેલું અનાદ્રાત વિસ્મય વધુ આકર્ષક હોય છે. 'મનીષા' સામયિકમાં પ્રગટ થવા લાગેલા સુરેશ જોષીના નિબંધોનું પ્રારંભબિંદુ આ પ્રથમ વિસ્મયરેખાઓવાળું છે. એ કહે છે —

૩. ટાગોરના નિબંધો-પત્રો, સંપાદક અને અનુવાદક નગીનદાસ પારેખ.

‘બાલ્યવયમાં ઈન્દ્રિયોનાં દ્વાર આગળ બાહ્યજગત એવી તો ભીડ કરીને ઊભું રહેતું કે ન પૂછો વાત ! [...] આપણા ‘બાલ્યકાળની ઘણી સ્મૃતિઓ સ્પર્શની, સ્વાદની કે ગન્ધની સ્મૃતિઓ હોય છે. આ સ્મૃતિઓ શરીરની સ્મૃતિઓ છે. મનથી સ્વતંત્રપણે શરીરને પણ એનું આગવું સ્મરણ હોય છે.’ (‘જનાન્તિકે’).

વિવિધ ઈન્દ્રિય-અનુભવોનો આ વિહાર જે એક ભાતીગળ કલ્પન-સૃષ્ટિ રચે છે એ સુરેશ જોષીના નિબંધોની સમૃદ્ધિ છે. આ સમૃદ્ધિ ‘જનાન્તિકે’થી આરંભાઈને ‘પશ્યન્તી’ સુધીના આઠેક સંગ્રહોમાં ને કેટલાક મરણોત્તરગ્રંથસ્થ નિબંધોમાં સંચિત થયેલી છે.

મુખ્યત્વે કલ્પનકેન્દ્રી રહેલા સુરેશભાઈના નિબંધોમાં સંવેદ્ય અનુભવોનું વર્ણન-અલંકરણ-રૂપ પણ જોવા મળે છે, પણ અલંકારોને એમણે બને એટલા તરલ બનાવ્યા છે. ‘બપોરની અલસમન્થર વેળા સાપે ઉતારી નાખેલી કાંચળીની જેમ પડી રહી છે’ (‘જનાન્તિકે’), એ પ્રકારનું દૃશ્યાલેખન તો કાલેલકરમાં પણ જડે, પરંતુ ‘સમુદ્ર પાસેથી લગામ છોડાવીને પવનના અશ્વો દોડી નીકળ્યા છે’ (‘જનાન્તિકે’) – એવી પ્રચ્છન્ન ઉત્પ્રેક્ષા પર તો નરી સુરેશ-મુદ્રા છે. ઉત્પ્રેક્ષાનું એક સ્પષ્ટ ને સુરેખ ચિત્ર પેલી બાલ્યકાળની અનુભવસૃષ્ટિમાંથી ઊપસ્યું છે એ બહુ આહ્વાદક છે : ‘કોઈ ચાંદની રાતે જાગી ઊઠીને બહાર નજર જતી તો ચંદ્ર જાણે વાર્તા કહેતો હોય ને આખું વન માથું ધુણાવીને હોંકારો પૂરતું હોય એવું લાગતું’ (‘જનાન્તિકે’)

કલ્પનશ્રેણી દ્વારા અમૂર્ત તત્ત્વોને રૂપ આપવાની રીતિ અને એમની જાણીતી થયેલી, છતાં આજેય આસ્વાદ્ય રહી શકેલી વિશેષતા છે. એમણે અવાજ, અંધકાર, સમય, પવન, સૂર્ય, એમ કેટકેટલાં તત્ત્વોને આમ રૂપાયિત કરેલાં છે! સમય વિશેના નિબંધમાં આવી કલ્પનલીલા વધુ પ્રસરેલી છે. એનો એક અંશ જોઈએ -

કવિ કાવ્યની પંક્તિને છેડે પ્રાસમાં સમયને ગૂંથી લે છે. નર્તકીના પાયલમાં સમય રણકી ઊઠે છે, હીંચકાના ઝૂલામાં સમયને ઝૂલતો જોઈ શકાય છે, પ્રેમવિહ્વળ લજ્જાશીલ કન્યાના ચટુલ કટાક્ષોમાં સમયનાં મનોહર આવર્તનો દેખાય છે, જીર્ણ ખંડેરમાં હાંફતો બેઠેલો વૃદ્ધ સમય, ડોશીમાના દન્તહીન મુખની બખોલમાં બેઠેલો સમય, મહાદેવના મંદિરના ગર્ભગૃહમાં સાપની જેમ કોકડું વળીને બેઠેલો શીતળ સમય [...], હેમન્તના તડકાના સોનેરી પાત્રમાં ભરેલો આસવ જેવો સમય ગટકાવવાનું ગમે છે પણ બે સ્ટેશન વચ્ચે દોડતી ગાડી સાથે ખેંચાતો સમય હંમેશાં સહ્ય બનતો નથી. (‘ઈદમ્ સર્વમ્’)

અનેક નિબંધોમાં એમણે આવાં કેટકેટલાં કલ્પનો અથાકપણે ઉડાડ્યાં છે! - આ અજસ્રતા ન્હાનાલાલની કવિતામાં કલ્પનાની જે અજસ્રતા છે એની યાદ આપે છે. બંને સર્જકોમાં આવું સ્પૃહણીય ઉડાઉપણું પ્રચુર માત્રામાં છે ને એથી જ, લોભાઈને એનું અનુકરણ કરનારા, ઓછી શક્તિવાળા, બન્નેના અનુકાલીન સર્જકો ભોંઠા પડેલા છે.

પ્રકૃતિનાં રૂપોમાં કલ્પનોથી ઊછળતી પ્રસન્નતાથી ઘણા નિબંધો છલકાઈ ઊઠેલા છે પરંતુ, એ સાથે જ, ક્યારેક વિષાદ-યોગમાં એ કલ્પનોનું રૂપ પલટાઈ જાય છે. એવી મનસ્થિતિને આલેખતા ‘ચીથરા જેવા પવનને ઓઢીને મ્લાન મુખે આજે સવારે દિવસ મારી ઊભો છે’-થી આરંભાતા એક નિબંધમાં કલ્પનોનું વિલક્ષણ રૂપ જોવા જેવું છે :

‘કોઈક વાર દિવસ એવો છીછરો લાગે છે કે એમાં રાત્રિના બીજને ઉછેરવાનું ઊંડાણ જ હોતું નથી [...] અંગણામાં થોડો યોગાયેલો, વાસી લાગતો, તડકો પડ્યો છે. [...] સહેજ જ વધારે વજન ઝીલવાનું આવતાં શબ્દો વળી જાય છે, ભાંગી જાય છે. એની વિખરાતી રજ મારી દૃષ્ટિને ધૂંધળી કરી નાખે છે. શબ્દોને સાચવી રાખવાની ઝાઝી માયા રહી નથી. છતાં એમની આવી દુર્દશા જોઈ રહેવાતી નથી. [...] સ્મૃતિના મસોતાથી હૃદયદર્પણ ચોખ્ખું કરીને, ઝાંખી ઝાંખી છબીઓ જોઈને હું ધરાઈ ગયો છું. સમયનું જ અર્ધપારદર્શક અબરખિયું પડ પરોક્ષતા લાવી દે છે. (રમ્યાણિ વીક્ષ્ય)

વિષાદની આવી મનસ્થિતિ ઉપરાંત, મનુષ્યજગતને માનવસંબંધો અંગેનાં પ્રતિભાવ-સંવેદનો આલેખતા નિબંધોમાં નિરાશાની, વિદ્રોહની ને પરિણામે કટાક્ષ્ને કટુતાની રેખાઓ પણ પ્રગટી છે. દાંભિકતા સામેનો એમનો રોષ વિલક્ષણ સાદૃશ્યોથી આલેખાયો છે - ‘કોમિયમ લેટ્ટેડ સૌજન્યનો ચળકાટ નથી સહેવાતો. એવા સજજનોના શબ્દે શબ્દે એન્ટીસેપ્ટિકની ડિસઇન્ફેક્ટન્ટની ગન્ધ આવે છે [...] એમના સ્મિતમાં ઈથરની શીતળતા હોય છે.’ (‘જનાન્તિકે’). અન્યત્ર લખે છે, ‘કેટલાક જેમ હાથમોજાં પહેરી રાખે અને હાથને કશાનો સીધો સ્પર્શ નહીં થવા દે એમ આ લોકો ઔપચારિક ભાષાને મોજાંની જેમ સદા પહેરી રાખે છે.’ (‘ઈદમ્ સર્વમ્’)

દંભી અને ભીરુ ‘બુદ્ધિવાદીઓ’ તથા અલ્પ શક્તિવાળા ડોળધાલુ સર્જકો પરની એમની અકળામણ તો કલ્પનો સાદૃશ્યોને પણ બાજુએ ખસેડી દઈને સીધા રોષની ભાષામાં વ્યક્ત થઈ છે. પ્રતિભાશૂન્ય સર્જકો માટે સુરેશભાઈ કહે છે - ‘[એ] નાનાં નાનાં છમકલાં કરનારા, એમનો વ્યાપ નાનો, એમની શક્તિ ઓછી ને છતાં પ્રતિષ્ઠા માટેની ભૂખ ઓછી નહીં. એમને માટે સમાજ ચન્દ્રકો ને ઈનામોની વ્યવસ્થા કરે, એમને આગલી હરોળમાં બેસાડે, એમને સંસ્કૃતિના ઘડવૈયા કહીને બિરદાવે ને આ સર્જકો સંસ્કૃતિનો જ ઉપહાસ કરતા હોય’ (‘ઈદમ્ સર્વમ્’) અહીં કમશ: ઊંચો થતો જતો અવાજ સાંભળી શકાય છે; તો અન્યત્ર ઠાવકા સાદૃશ્યથી કરેલા કટાક્ષનો વિલક્ષણ કાકુ સંભળાય છે : ‘હમણાં ‘પ્રતીક’ શબ્દની આવી દશા થતી જાય છે. સાપ મરી જાય પછી તો કીડીઓ પણ એને ખેંચી લઈ જાય, તેમ આ મરવા પડેલા પ્રતીકને ઘણા ખેંચી લઈ જઈ રહ્યા છે, પ્રતીકની આ દુર્દશા એક કડુણ પરિસ્થિતિ છે. પણ કોઈવાર કીડીઓનેય પરાક્રમ કર્યાનું આશ્વાસન તો પ્રાપ્ત થવું જોઈએ ને!’ (‘જનાન્તિકે’)

સુરેશ જોષીના નિબંધોમાં મહંદશે એક ઊર્મિસૂર - લિરિકલ નાદ સંભળાય છે, એટલે ક્યારેક કોઈ ગદ્ય-ખંડને પંક્તિ-વિચ્છેદ કરીને લખવામાં આવે તો એ સહજ રીતે કાવ્ય-કૃતિનો આભાસ આપી શકે. જેમકે-

આજે રાતે જો સૂર્ય ઊગે તો?
તારાઓ પંખી થઈને ઊડે
ને ટહુકી ઊઠે,
આરમ્ભાયેલા સ્વપ્નની
અર્ધી ભુંસાયેલી રેખા
આંખમાં રહી જાય...

- ને એમ આગળ. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સુરેશભાઈની અધઝાઝેરી કવિશક્તિ એમનાં પોતાનાં કાવ્યો કરતાં વધુ આ નિબંધોમાં ઊતરી છે. કાવ્યકાર સુરેશ જોષી કરતાં નિબંધકાર સુરેશ જોષી વધુ પ્રભાવક ને આકર્ષક લાગે છે.

કેટલાક નિબંધો તો કવિતા, વાર્તા ને નિબંધનું સંયોજિત રૂપ સરજે છે. મધુમાલતી વિશેનો ('જનાન્તિકે'માંનો) નિબંધ એનું એક આહ્વાદક દૃષ્ટાંત છે. 'મધુમાલતીની ગભરુ કળીને દુઃસ્વપ્ન આવ્યું' - એમ વાર્તારીતિથી એનો આરંભ થાય છે. પછી કળી, પવન, શેષનાગ, દેડકો, સૂરજ... એવાં બાળવાર્તાનાં પાત્રો વચ્ચેના સંવાદોથી આ કાવ્યસદૃશ વાર્તા આગળ વધતી રહે છે ને એક નોખું નિબંધરૂપ સરજે છે, ને સર્જનાત્મક ગદ્યનું એક આસ્વાદ્ય રૂપ બંધાય છે.

કૃતિનો આસ્વાદ કે પરિચય-સમીક્ષા નિબંધના સૂરમાં કેવી રીતે પલટાય એનું એક સરસ દૃષ્ટાંત એરિકા-રિલ્કે વચ્ચેના પદ્ય-પત્રોનો આસ્વાદ કરાવતો - પચીસેક પાનામાં વિસ્તરતો નિબંધ છે. 'હમણાં પ્રેમપત્રો વાંચું છું - લોકોની નજરથી બચાવીને. વિદગ્ધતાનું ગૌરવ ઉપાડવા જેટલું ભારઝલું મારું કાઠું જ નથી' ('જનાન્તિકે') - એવો કુતૂહલ-જનક આરંભ વાચકને અંદર ખેંચી લે છે ને પછી આ પ્રવાહી સમીક્ષા અનેક ઉદ્ધરણો ને સંદર્ભોમાંથી પસાર કરીને વાચકને તૃપ્ત કરે છે. રવીન્દ્રનાથે 'શાકુન્તલ' વિશે લખેલો આવો જ સમીક્ષારૂપ આસ્વાદ્ય નિબંધ આપણને યાદ આવી જાય છે.

રવીન્દ્રનાથની જેમ જ સુરેશ જોષીએ આપણને આ નિબંધોમાં, વિસ્મયપોષક એવા નવા શબ્દો ને નવાં શબ્દસંયોજનો આપ્યાં છે. 'આતપસેવનની ઋતુ', 'નિઃઉષ્મ સૂર્ય', 'ખંધું મરણ', 'પવનનો પ્લવંગમ લય', 'ક્રોમિયમ પ્લેટેડ સૌજન્ય', વગેરે. આ રીતે બંધાતી સુરેશભાઈની સર્જકશૈલી પણ એક વિશેષ સ્વાદ આપે છે.

સર્જકોની કેટલીક કાવ્યપંક્તિઓ કે નિબંધો/વાર્તાઓથી કેટલીક ઉક્તિઓ, સ્મૃતિમાં જડાઈ જાય એવી અવતરણક્ષમતા ધરાવતી હોય છે. એમાંની કેટલીક શાણપણ-સૂત્રો જેવી પણ હોઈ શકે ને કેટલીક મમળાવવાનું મન થાય એવી સ્વાદ્ય પણ હોઈ શકે. સુરેશ જોષીના નિબંધોમાં કેટલીક અવતરણ-ક્ષમ ઉક્તિઓ ઊપસી આવે છે એ બહુ લાક્ષણિક રીતે સ્મરણીય બને એવી છે :

- સૂર્યચંદ્રને અસ્તોદય છે, પણ આંખ કદી અસ્ત પામતી નથી. બહારથી બિડાય છે તો અંદરથી ખૂલે છે. (અહો બત કિમાશ્ચર્યમ્)

- માનવી આનંદ શ્વસીને જીવતો નથી, ભય શ્વસીને જીવે છે. (ઈદમ્ સર્વમ્)

- ઊપસી આવેલી પુષ્ટતાની ધૃષ્ટતા શું દૃષ્ટિનો વિષય છે? (જનાન્તિકે)

- જગત સાથે અનુસ્યૂત થઈને જીવી નહીં શકું તો જગન્નાથ કોણ છે તેની મને ખબર જ શી રીતે પડે? (ઈદમ્ સર્વમ્)

સુરેશ જોષીના નિબંધોનો કલ્પન-ખચિત ગદ્યપ્રવાહ વેગ અને તેજનો અનુભવ કરાવે છે, એની સાથે એ અનાયાસ-લીલયા-પ્રગટ થયેલો પણ અનુભવાય છે. અલબત્ત, ક્યાંક સર્જકકર્મની કારીગરી(કાફ્ટ) પણ દેખાય. પ્રારંભના નિબંધોમાં જે લવચિકતા છે તે પાછળના નિબંધોમાં ક્યારેક બરડ થયેલી પણ જણાય છે. કલ્પનાશક્તિ એમની એવી પરબ ❖ એપ્રિલ, 2021

પ્રબળ છે કે એમને કાયમ નવાં કલ્પનો મળ્યાં છે પણ એમની શૈલીએ જાણે કે કિનારા આંકી લીધા છે - એની વચ્ચેનો જે જળપ્રવાહ સહજ હતો એ વખત જતાં, જાણે ઉપરવાસથી છોડેલા પાણીના કૃત્રિમ પ્રવાહ જેવો ધક્કેલાયેલો પણ લાગે છે. સુરેશભાઈના નિબંધો જુદેજુદે સમયે અનેકવાર વાંચનાર વાચકને પણ ક્યારેક એકવિધતાનો અનુભવ કરાવે છે. એ એકવિધતા સૂરની એકવિધતા છે. એમની સર્જકતાનો મંદ્ર લય પણ જાણે કે એકસૂરિયો થઈ જાય છે. સુરેશભાઈએ જ એક નિબંધમાં કહ્યું છે કે, ‘હવે બધી વસ્તુઓ પર વાપર્યાના ડાઘ પડી ગયા છે’ (અહો બત કિમાશ્ચર્યમ્) - એમ એમનામાં પણ - બીજા ઘણા લેખકોને એમણે સ્વાનુકરણનો ઠપકો આપ્યો છે એવી - નિયોવાઈ ગયેલી એકવિધતા આવી ગઈ છે.

અને એટલે જ, સુરેશ જોષી પછીના જે અનુ-સર્જકોએ સુરેશ-શૈલી અપનાવી એમનું લેખન કૃપણ પુરવાર થયું છે. (જે આ શૈલીમાંથી નીકળી ગયા કે જેમની પોતાની અલગ મુદ્રા ઊપસી એમણે જ ગુજરાતી નિબંધને, સુરેશ જોષી પછી પણ, એક ડગલું આગળ વધારવાનું કર્યું છે). સુરેશભાઈનો કલ્પન-છલકતો પ્રકૃતિરાગ અનુકરણ કરનારાઓમાં પ્રકૃતિરાગડા રૂપે સંભળાય છે. ઉત્તમ સર્જકના પેંગડામાં પગ ઘાલવા માટે પણ કંઈક તુલ્યબળ સર્જકશક્તિ જોઈએ. સુરેશ જોષી જેવા સર્જકને જ ક્યારેક ‘ટાગોરવેડા’ કરવાનું પાલવે; નબળા સર્જકોએ કરેલા ‘સુરેશવેડા’એ કાલિદાસે ‘રઘુવંશ’માં કહ્યું છે એમ ‘મન્દ: કવિયશ:પ્રાર્થી ગમિષ્યામિ ઉપહાસ્યતામ્’ જેવી સ્થિતિ સરજી છે.

પરંતુ આ બાબત એક વાત તો સિદ્ધ કરે જ છે કે, સુરેશ જોષીના સર્જકનિબંધોનું તત્કાળે તો એક અમોઘ કહેવાય એવું આકર્ષણ હતું. એ નિબંધોએ અનેક સમકાલીન અને અનુકાલીન રસિકો ને સર્જકોની રુચિને પોષી છે ને પ્રકૃત્લિત કરી છે. એમણે આપણને કલ્પના કરતાં ને કલ્પનાને માણતાં શીખવ્યું. એટલે બને કે, બુદ્ધદેવ બસુની પેઢીના કિશોર-યુવા વાચકો-સર્જકો રવીન્દ્રનાથે ‘સંવેદન-સંપન્ન’ બનાવ્યા એવું સુરેશ જોષીના વાચકો અંગે પણ જરૂર કહી શકાય.*

દક્ષિણ ગુજરાતની વીર નર્મદ યુનિવર્સિટી(સુરત)ના ગુજરાતી વિભાગે યોજેલા ‘સુરેશ જોષી શતાબ્દી મહોત્સવ’માં ૧૬મી માર્ચ, ૨૦૨૧એ કરેલું વક્તવ્ય.

સાભાર સ્વીકાર

વિવેચન

અનુબંધ : દક્ષા વ્યાસ, ૨૦૧૯, કોટ વ્યારા, પૃ. ૧૯૨, રૂ. ૨૫૦. અનુશબ્દ : પ્રવીણ દરજી, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૬૮, રૂ. ૧૫૫. સાહિત્ય સમ્પર્ક : રાધેશ્યામ શર્મા, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ.

ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં નૃત્યાંગના ચંદ્રલેખાનું સમકાલીન નૃત્યમાં યોગદાન

સુનીલ કોઠારી

(ગતાંકથી ચાલુ)

ઉદયશંકર પછીના વર્ષોમાં ભારતીય નૃત્યોનો ચિતાર

‘સંગીત નાટક અકાદમી’ની સ્થાપના પછી અને રૂઝ્મિણીદેવીના કલાક્ષેત્ર, કવિ વળ્ણતોળના ‘કેરળ કલામંડળમ્’, કથક કેન્દ્ર, આંધ્રના કુચીપુડી ગામે ‘સિદ્ધેન્દ્ર કલાક્ષેત્ર’, ઓડીશામાં ઓડીસ્સી નૃત્યના શિક્ષણ માટે ‘ઉત્કલ સંગીત મહાવિદ્યાલય’, એમ અનેક સંસ્થાઓમાં નૃત્ય શિક્ષણ વ્યવસ્થિત રીતે આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

ભરતનાટ્યમ્માં બીજા તેજસ્વી કળાકારોમાં બાલાસરસ્વતી, રૂઝ્મિણીદેવીના સમકાલીન અને અનુગામી કળાકારોમાં શાંતા રાવ, રામગોપાલ, ચંદ્રલેખા, મૃણાલિની સારાભાઈ, ઈંદ્રાણી રહમાન, કલાનિધિ નારાયણ, વૈજયંતિમાલા, કમલા લક્ષ્મણ, યામિની કૃષ્ણમૂર્તિ, સી. વી. ચંદ્રશેખર, અંજલિ મેઢ, ધનનૃજયન વગેરે કલાકારોએ પોતપોતાની સંસ્થાઓ સ્થાપી ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યનું શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું : મદ્રાસમાં પરંપરાગત ગુરુઓમાં રામૈયા પીલ્લૈ, એસ. કે. રાજરત્નમ્ પીલ્લૈ, મુંબઈમાં કુષ્પીઆ પીલ્લૈ તેમના પુત્રો મહાલિંગમ્ પીલ્લૈ, કલ્યાણ સુંદરમ્ પીલ્લૈ, જમાઈ ગોવિંદરાજ પીલ્લૈ, પાર્વતીકુમાર વગેરે ગુરુઓએ પોતાની સંસ્થાઓમાં ગુરુ શિષ્ય પરંપરા અનુસાર નૃત્ય શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું. અને એક આખીય નવી પેઢી નૃત્યકારોની ઊભી થઈ.

કથકમાં અમદાવાદમાં કુમુદિની લાખીયાએ, પૂનામાં રોહિણી ભાટે અને તેમની શિષ્યાઓએ, મુંબઈમાં સિતારાદેવી, લચ્ચુ મહારાજ, ગૌરીશંકર આદિ નૃત્યકાર અને ગુરુઓએ પોતાની સંસ્થાઓ સ્થાપી. મણિપુરીમાં પણ અન્ય ગુરુઓએ તેમના વર્ગો શરૂ કર્યા. ગુરુ બિપીનસીંઘ અને ઝવેરીબેનોએ મુંબઈ, કલકત્તા તથા ઈમ્ફાલમાં શાસ્ત્રીય અંશો પર ભાર દઈ મણિપુરી શીખવવાનું શરૂ કર્યું.

સમસ્ત ભારતમાં '૬૦, '૭૦, '૮૦ના દાયકાઓમાં શાસ્ત્રીય નૃત્યો અત્યંત લોકપ્રિય થયા. અનેક પ્રતિભાસંપન્ન કળાકારોના કાર્યક્રમો મોટા શહેરોમાં નિયમિત યોજાવા લાગ્યા.

આ બધું જ્યારે વિકાસ પામતું હતું ત્યારે એની સમાંતર દિશામાં કેટલાક કળાકારો શાસ્ત્રીય શૈલીમાં પારંગત થયા પછી સમસામયિક પ્રસંગો, ઘટનાઓને નૃત્યમાં રજૂ કરવા, નવી દિશા શોધવા મથામણ કરી રહ્યા હતા. તેમાં પ્રમુખ હતા મૃણાલિની

સારાભાઈ, કુમુદિની લાખીયા, ચંદ્રલેખા, કોલકત્તામાં મંજુશ્રી ચાકી સરકાર, મુંબઈમાં આસ્તાદ દેબુ અને ઉત્તરા આશા કુર્લાવાલા.

બે મહત્વની ઘટના લક્ષમાં લેવી જરૂરી છે. શાસ્ત્રીય નૃત્યોમાં નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર રસસિદ્ધાંતની જે વાત જોવા મળે છે તેને આઢેય શાસ્ત્રીય શૈલીઓ અનુસરે છે. શાસ્ત્રીય નૃત્યોની કથાવસ્તુઓના મૂળ ધર્મમાં જોવા મળે છે. પૌરાણિક કથાવસ્તુઓ, રામાયણ, મહાભારતમાંથી પ્રસંગોને આધારે નૃત્ય સંયોજનો અને પ્રાદેશિક શાસ્ત્રીય સંગીતને અનુરૂપ નૃત્યો રજૂ થાય છે. તમીળ, તેલુગુ, મલયાલમ, સંસ્કૃત, આસામી, ઓડિયા, મૈતેઈ ભાષાના સાહિત્યના કાવ્યો અને રચનાઓને આધારે નૃત્યો રજૂ થાય છે.

શાસ્ત્રીય નૃત્યોનો આનંદ લેવા, માણવા દર્શકોના પક્ષે કેટલીક સજ્જતા અપેક્ષિત હોય છે. ટેકનિકની સમજ, ભાષાની સમજ, સંગીતની રૂચિ અને તે - તે પ્રદેશની કથાઓ, તેના રૂપાંતરો વગેરેની અભિજ્ઞતા હોવી જરૂરી છે. જોકે વર્તમાન સમયમાં નૃત્યકારો નૃત્ય રજૂ કરતા પૂર્વે કથાવસ્તુને અંગ્રેજીમાં સંક્ષિપ્ત રીતે સમજાવે છે અને સપ્રયોગ રજૂ કરે છે, જેથી દર્શકો તે રજૂ થનાર આઈટમ સમજી શકે. તેમ છતાં શાસ્ત્રીય નૃત્યો સામાન્ય પ્રેક્ષકો માટે દુર્બોધ રહે છે. તેમાંય જેને સંચારીભાવ કહેવામાં આવે છે તેનો વિનિયોગ કથાવસ્તુના વિસ્તાર માટે નર્તક કરે છે ત્યારે જો હસ્તમુદ્રા, મુખજાતિનય દ્વારા તે ન સમજાય તો દર્શક મૂંઝાય છે. વિદુષી ડૉ. કપિલા વાત્સ્યાયને ટૂંકમાં આ વાત આ મુજબ રજૂ કરી છે :

સૌંદર્યાત્મક આનંદ શાસ્ત્રીય નૃત્યો જોતાં પ્રેક્ષક માણે તે માટે એક પ્રકારની સજ્જતાની અપેક્ષા રહે છે. નૃત્યકાર અને દર્શક બન્નેની સજ્જતામાં મોટો ફરક અને અંતર જોવા મળે છે. શાસ્ત્રીય નૃત્યના સૌંદર્યાત્મક પક્ષની સમજ નર્તકને હોય છે તેટલી દર્શકને નથી હોતી. એકાદેક અપવાદરૂપે કોઈ દર્શકમાં તેવી સજ્જતા હોઈ શકે. નૃત્યમાં સાંકેતિક ભાષાનો ઉપયોગ નર્તક કરે છે. સંગીત, તાલ, લય, છંદને આધારે નૃત્યમાં પ્રવેશ કરવો રહે. તે પરંપરાગત રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. મોટા ભાગના પ્રેક્ષકોને તે પ્રાપ્ત કરવાની સુવિધા હોતી નથી. સંગીત દ્વારા સમયમાં અને અવકાશમાં શિલ્પસદૃશ નૃત્યનું સર્જન થાય છે. અને કળાકાર તે અવકાશમાં પાત્રનું સર્જન કરે છે પરંતુ દર્શક તે પાત્ર સાથે પોતાને સરખાવી કે ઓળખી શકતો નથી. એટલે આ અંતરને કારણે શાસ્ત્રીય નૃત્યો દુર્બોધ બને છે.

બીજું એક કારણ એ છે કે જે વર્ગ વર્તમાન સમયમાં નૃત્ય શીખે છે તે વર્ગ પરંપરાગત નર્તકોના વર્ગથી ભિન્ન છે. બન્ને વચ્ચે સામાજિક, રાજકીય, અભ્યાસ વગેરેની દૃષ્ટિએ મોટું અંતર છે. આ પેઢીએ વિદ્વાન ગુરુઓ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું શરૂ કર્યું છે, કારણ એ ટેકનિકને ગુમાવવી પાલવે તેમ નથી. એટલે ટેકનિકને તો સિદ્ધહસ્ત કરવી રહી જ. પરંતુ સમસામયિક સંવેદનાને કારણે ઘણા કળાકારો નૃત્યમાં જે પ્રકારે નાયિકાનું નિરૂપણ થાય છે તેનો સ્વીકાર કરી શક્યા નથી. શાસ્ત્રમાં જે રીતે પૌરાણિક કથાવસ્તુની નાયિકાની રજૂઆત થાય છે તે નાયિકા જોડે પોતાને આ પેઢીની સજ્જગ નર્તકીઓ સરખાવી શકતી નથી અને તેવા નિરૂપણમાં તેઓ અસ્વસ્થતા અનુભવવા લાગે છે. એક પ્રકારની સભાનતા

તો જરૂર કેળવાઈ છે કે આ કળા ઘણી મૂલ્યવાન છે, પરંતુ તેની બૌદ્ધિક ભૂમિકાએ પણ ચર્ચા થવી જોઈએ તેવો આગ્રહ નવી પેઢીએ સેવ્યો છે.

ભરતનાટ્યમ્ નૃત્ય પ્રકારનો દાખલો લઈએ તો નૃત્યની કથાવસ્તુમાં નાયિકા નાયકની રાહ જોયા કરે, વિરહમાં તે કુશ થાય, ખાવામાં રૂચિ રહે નહિ, ચંદ્રના કિરણો તેને બાળે, કામદેવના પાંચ પુષ્પ શરો તેને વિંધે અને તેને કશું ગમે નહિ, અને નાયકની રાહ જોવામાં તે વેદનાને વ્યક્ત કરે તેવું નિરૂપણ કેટલીક નૃત્યાંગનાઓને રૂચ્યું નહિ. અલબત્ત જે નિર્સર્ગદત્ત મહાન ભરતનાટ્યમ્ કળાકાર હોય છે તે ભક્તિ અને આધ્યાત્મિક સંદેશો ભાવપૂર્વક નૃત્ય દ્વારા રજૂ કરી શકે છે. પરંતુ આ સાથે વિચારવંત કળાકારો વિષયવસ્તુમાં ફેરફાર ઈચ્છે છે. વાસ્તવમાં ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યની અત્યધિક લોકપ્રિયતાથી અસંખ્ય સાધારણ વ્યક્તિઓ આ નૃત્ય શીખે છે અને તેને કારણે તેનું ધોરણ નીચું થયું છે. સમસામયિક સંવેદના ધરાવતી નર્તકીઓ વિષયવસ્તુમાં ફરક લાવવા મથે છે.

આપણી નૃત્યપરંપરાઓમાં જેને આપણે અમૂર્ત abstract કહીએ છીએ તેવા વિષયવસ્તુને પણ રજૂ કરી શકાય છે. નાયક-નાયિકાના કથા વસ્તુને સ્થાને અમૂર્ત વિષયવસ્તુને રજૂ કરી નવી દિશા શોધવાનો પ્રયત્ન કેટલીક નૃત્યાંગનાએ કર્યો છે.

એ દિશામાં મૃણાલિની સારાભાઈએ ભરતનાટ્યમ્ શૈલીમાં દહેજના સામાજિક દૂષણના પ્રશ્નને વણી લીધો છે, સાસુ સસરા અને નણંદ વગેરે, નવી પરણેતરના મા-બાપ દહેજ ન આપી શક્યા હોવાથી તેને પીડા આપે છે, અને અંતે નવી પરણેતર ત્રાસીને આપઘાત કરે છે. આવી સામાજિક અન્યાયની વાત તેમણે ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યમાં રજૂ કરી છે. આજે તો 'ફેમીનીસ્ટ' શબ્દ પ્રચલિત બન્યો છે અને તે માન્યતાને લક્ષમાં રાખી સ્ત્રી પ્રતિ થતા અન્યાય અવહેલનાનું નૃત્યમાં નિરૂપણ જોવા મળે છે. મૃણાલિનીના પુત્રી મલ્લિકા સારાભાઈએ દહેજપ્રથાને કારણે કેરળમાં ચાર યુવાન કન્યાઓએ ગળે ફાંસો ખાઈ આપઘાત કર્યો હતો તે ઘટના નૃત્યમાં રજૂ કરી છે.

૧૯૮૪ની ઐતિહાસિક ઈસ્ટ વેસ્ટ ડાન્સ એન્કાઉન્ટર East-West-Dance Encounter conference.

ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે દહેજ વિષયની મૃણાલિની સારાભાઈએ નૃત્ય સંયોજના ઈસ્ટ વેસ્ટ ડાન્સ એન્કાઉન્ટરમાં રજૂ કરી હતી. મેક્સમ્યુલર ભવનના જર્મન ડાયરેક્ટર ગીઓર્જ લેકનરે મુંબઈમાં NCPAના સંયુક્ત તત્વાવધાનમાં 'સંગીતનાટક અકાદમી'ની સહાયથી આ કોન્ફરન્સ યોજી હતી. તેમનો ઉદ્દેશ ભારતીય નૃત્યોમાં આધુનિક નૃત્યો અને તેમાં સમસામયિક વિષયોને શા માટે રજૂ કરવામાં નથી આવતા તે પ્રત્યે ધ્યાન દોરવાનો હતો. જર્મનીથી સુઝાન લેંગર નામે જાણીતા નર્તકી, બીજા નર્તક ગેરહાર્ડ બોનર, ન્યુયોર્કથી કારમેન દલાવાદ, લંડનના ફેસ્ટિવલ ઓફ બેલેના સ્ટીફાન લોંગ, કેનેડાના એન મારી ગાસ્તો, રશિયન સંગીતકાર ઈગોર વાખેવીચ, ફ્રાન્સના એન્ડ્રીએન બેલ, ઈટલીના પેટ્રીઝિયા સેરોની વગેરે કળાકારોને નિમંત્રવામાં આવ્યા હતા.

જ્યારે ભારતથી મૃણાલિની સારાભાઈ, કુમુદિની લાખીયા, ચંદ્રલેખા, યામિની પરબ ❖ એપ્રિલ, 2021

કૃષ્ણમૂર્તિ, સોનલ માનસીઘ, લંડનથી ચિત્રા સુંદરમ્, શિકાગોથી અવન્તી મેદુરી, ઓડીશાથી ઈટાલીયન નર્તકી ઈલીયાના ચીટારીસ્તી, દિલ્હીથી અમેરિકન શેરન લોવેન (બન્ને ભારતમાં સ્થાઈ થઈ ગુરુ કેલુચરણ મહાપાત્ર પાસે ઓડીસ્સી શીખતી હતી), મુંબઈથી રીતાદેવી, ઉત્તરા આશાકુર્લાવાલા અને આસ્તાદ દેબુ, પૂનાથી સુચેતા ભીડે ચાપેકર, દિલ્હીથી યામિની સાથે નરેન્દ્ર શર્માનો યુવાન પુત્ર ભરત શર્મા, વિવેચકોમાં સુનીલ કોઠારી, શાંતા સર્બજીત સિંઘ, ચિત્રકારોમાં દશરથ પટેલ, ફોટોગ્રાફર અને પ્રકાશ સંયોજક ચંદ્રલેખાના સહાયક સદાનંદ મેનન, યુવાન નર્તકોમાં મુંબઈના રોહિટન કામા અને સ્થાનિક નૃત્યરસિકો, કલાકારોમાં સત્યવતી, શિરીન વઝીફદાર, લંડનથી મુંબઈ પ્રવાસે આવેલ દંતકથાના પાત્ર જેવી કીર્તિ રળનાર રામગોપાલ વગેરે આ કોન્ફરન્સમાં ઉપસ્થિત હતા.

NCPAના ડાયરેક્ટર અને ટ્રસ્ટી જમશેદ ભાભાએ અને સંગીત નાટક અકાદમીના ચેરમેન ડૉ. નારાયણ મેનને ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. કેટલાક કલાકારોએ સપ્રયોગ પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યા હતા. રાત્રે ફેસ્ટિવલમાં મૃણાલિની સારાભાઈ, કુમુદિની લાખીયા, યામિની કૃષ્ણમૂર્તિ, ચંદ્રલેખા, સુઝાન લેંગર, ગેરહાર્ડ બોનર, ઈલિયાના ચીટારીસ્તી, આસ્તાદ દેબુ, ઉત્તરા આશા કુર્લાવાલા, સોનલ માનસીઘ, ચિત્રા સુંદરમ્, સુચેતા ભીડે ચાપેકર વગેરેએ પોતાના નવતર પ્રયોગો રજૂ કર્યા હતા. આ કોન્ફરન્સમાં મૃણાલિની સારાભાઈનું memory દહેજ કથાનકવાળું, કુમુદિનીનું અતહકીમ?, આંગિકા નામે ચંદ્રલેખાનું નૂતન સર્જનાત્મક કામ, આસ્તાદ દેબુનું એક કારકૂનના જીવનની ઝલકવાળું, ઈલિયાના ચીટારીસ્તીનું Narcissus and Echo મયૂરભંજ શૈલીમાં અને ઉત્તરા આશા કુર્લાવાલાનું ઈગોર વાખેવીચના સંગીતવાળું Winds of Shiva દ્વારા આ કળાકારો કઈ નવી દિશામાં રચનાઓ કરે છે તે પરત્વે સૌનું ધ્યાન દોર્યું હતું.

ડૉ. લેકનરે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સમસ્ત વિશ્વમાં આવેલી યુદ્ધ વિષયક વિનાશની જાગૃકતા અને તેના વિશેની સજાગતા પશ્ચિમના કળાકારોના નૃત્યમાં અનેક રૂપે પ્રગટ થતી જણાય છે, તેની વાત કરી હતી. અને ભારતમાં શાસ્ત્રીય નૃત્યપરંપરાઓમાં કશી સમસામયિક આવી ઘટનાના અભાવ વિશે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. ડૉ. મેનને ભારતીય નૃત્ય અને સંગીત પરંપરામાં form અને content વિશે વાત કરી એવું જણાવેલું કે એ બન્નેનો ભેદ પશ્ચિમની વિચાર ધારણામાંથી આવેલો છે. ડૉ. લેકનરે જણાવ્યું કે ભરતનાટ્યમ્માં દહેજ અને આપઘાતનું કથાનક લેવામાં આવેલું તે આપણે મૃણાલિની સારાભાઈનો નૃત્યસંયોજનામાં જોયું. તે પરંપરાગત રાધાકૃષ્ણના વિષયવસ્તુથી અલગ છે અને સમસામયિક પ્રશ્નને નૃત્ય દ્વારા વણી લે છે. તો તેમાં ભરતનાટ્યમ્ શું form તોડીને નવું કાર્ય કરીએ છીએ તેવું કહી શકાય?

ચંદ્રલેખાએ જણાવ્યું કે આપણી પરંપરામાં કેટલાક મૂળભૂત શબ્દો keywords છે, જે આપણા નૃત્યના અવકાશ અને સંભાવનાઓને વ્યક્ત કરે છે. આપણે મંડલા જેવા keywordsને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જે સમસ્ત વિશ્વ, ફિલસૂફી, આર્કિટેકચર, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, નૃત્ય અને શરીરના સંદર્ભ જોઈ શકાય છે. આપણે રસની વાત

કરીએ છીએ. આપણે નૃત્ય આપણને સ્પર્શ્યુ તે વિશે વાત કરીએ છીએ. માત્ર તે excellent છે તેવું નથી કહેતા. જમશેદ ભાભાએ સમર્થનમાં જણાવ્યું કે પ્રત્યેક કળા આપણી સંવિત્તિને વિકસાવે અને આપણા નવા અનુભવો દ્વારા પ્રગટીકરણ પામે તે આવકાર્ય છે. સંગીતનો અનુવાદ સંગીત જ હોઈ શકે. તેમ નૃત્યને આપણે શબ્દબદ્ધ ન કરી શકીએ પણ નવતર પ્રયોગોને પામી શકીએ.

ચંદ્રલેખા અને તેની નૃત્ય રચનાઓ (choreographic works)

East West Dance Encounterમાં ભાગ લેવા ચંદ્રલેખા આવી ત્યારપૂર્વે તે બારેક વર્ષથી નૃત્યક્ષેત્રથી દૂર રહી હતી. પરંપરાગત શાસ્ત્રીય ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યનું શિક્ષણ તેણે મદ્રાસમાં કાંજીવરમ્ના વિખ્યાત ગુરુ એલપ્પા પીલ્લૈ પાસે લીધું હતું. તેઓ બાલાસરસ્વતીને નૃત્યમાં સંગીત આપતા. તેમનું નટ્ટવાંગમ્, નૃત્યમાં સંગત કરવાની પદ્ધતિ, નૃત્યોને ઉઠાવ આપતી. ચંદ્રલેખા અને બાલાસરસ્વતી પરિણામે એલપ્પા પીલ્લૈને કારણે ગાઢ મિત્રો બન્યા હતા.

પરંતુ ચંદ્રાની મથામણ ભરતનાટ્યમ્ના ‘માર્ગમ્’ પ્રકારથી ભિન્ન નવી દિશાઓની શોધ માટે હતી. ભરતનાટ્યમ્ના માર્ગમ્માં ક્રમાનુસારી અલારીપ્પુ, જતીસ્વરમ્, શબ્દમ્, વણમ્, અભિનય પદો, તીલ્લાના અને શ્લોકમ્ની રજૂઆત થાય છે. અનેક વર્ષ લગી સાધના કર્યા પછી ભરતનાટ્યમ્ના કથાવસ્તુ નાયક-નાયિકાના નિરૂપણની એકવિધતાથી તે કંઈક નવું અલગ કરવા મથતી હતી. અને જ્યારે તેની કારકિર્દીમાં તે અન્ય સમવયી નૃત્યાંગનાઓની તુલનામાં ટોચ પર હતી, ત્યારે તેણે નૃત્ય કરવું બંધ કર્યું અને મન અન્ય વિષયોમાં પરોવ્યું.

નડિયાદમાં ડૉ. પ્રભુદાસ પટેલને ત્યાં ફઝી ડિસેમ્બર ૧૯૨૫માં તેનો જન્મ થયો હતો. બે બહેનો અને ત્રણ ભાઈ મળીને છ સંતાનોમાં તે સૌથી નાની હતી. પ્રભુદાસની અને ગંગામાની તે લાડકી પુત્રી હતી. પિતા તેને પુત્ર સમોવડી ગણતા. પ્રભુદાસ વ્યવસાયે ડોક્ટર હતા એટલે તેમની વારંવાર અનેક શહેરોમાં બદલી થતી. પ્રભુદાસ સાહિત્યના શોખીન હતા અને રાષ્ટ્રશાયર ઝવેરચંદ મેઘાણી અને અમૃતલાલ શેઠ જોડે તેમને સારો સંબંધ હતો. ચંદ્રા બારેક વર્ષની ઉંમરે પિતાના પુસ્તક સંગ્રહમાંથી અનેક પુસ્તકો વાંચતી. આમ તેની સાહિત્યપ્રીતિ કેળવાઈ હતી. આ ઉપરાંત તેને ચિત્રકળાનો શોખ લાગ્યો. ચૌદેક વર્ષની વયે તે અંગ્રેજી પાંચમાં ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી હતી. સાયકલ સવારી કરતી, ત્યારે સમવયી યુવકોને નવાઈ લાગતી. શાળાના અર્ધવાર્ષિક સામયિકની સંપાદિકા બની અને તેનો યુવકોએ વિરોધ કર્યો. પણ તે અવગણી સંપાદન કામ પૂરું પાડેલું. ગુજરાતી સમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં સ્વાગત નૃત્ય પણ રજૂ કરેલું. આમ સાહિત્ય, ચિત્ર અને નૃત્ય ત્રણેય કળાઓમાં તે પારંગત થવા માગતી હતી.

૧૯૪૧માં તે નડિયાદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિકમાં ઉત્તીર્ણ થઈ અને ૧૯૪૨માં વડોદરામાં કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા જોડાઈ. ૧૯૪૩માં કલાભવનમાં ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૪૪માં અમદાવાદમાં એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં જોડાઈ. ત્યારે કોલેજના વાર્ષિકોત્સવમાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં આશા-નિરાશા નામે નૃત્ય રજૂ કરેલું.

વડીલોએ લગ્ન માટે ગોઠવણ કરી ત્યારે તેણે ના પાડી. પરિણામે ઘરમાં કલેશ થયો. આ દરમિયાન પદ્ધતિસર નૃત્ય શીખવા તે આતુર હતી. અમદાવાદ છોડી તે મુંબઈ આવી અને લો કોલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા જોડાઈ. મુંબઈમાં નૃત્યની તાલીમની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન થતાં કાયદાનો અભ્યાસ પડતો મૂકી તે મદ્રાસ આવી. ત્યાં તેનો પરમ મિત્ર દશરથ પટેલ અમદાવાદથી મદ્રાસમાં ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો હતો. વિખ્યાત કવિ હરીન્દ્રનાથ ટ્રકોપાધ્યાય, દશરથ અને ચંદ્રા સાથે રહેવા લાગ્યા. હરીન્દ્રનાથને સૌ બાબા નામે સંબોધતા. હરીન્દ્રનાથ કવિતાઓ રચે અને ચંદ્રાને સંભળાવે તે ચંદ્રા લખી લેતી. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બન્ને ભાષા પર તેણે સારું પ્રભુત્વ મેળવેલું. એણે અંગ્રેજી નાટકોના ગુજરાતી અનુવાદો કરવા શરૂ કરેલા. પરંતુ મુખ્યત્વે ચંદ્રા તેના પિતા સાથે સવારે ફરવા જતી અને વાંચેલા પુસ્તકોમાંથી ઉદ્ભવેલા સવાલોનો જવાબ માગતી ત્યારે પિતા તેને સમજાવતા. તે વિચાર સ્વાતંત્ર્ય ચંદ્રાના સ્વભાવનું અંગ બની ગયું હતું. તેણે ‘મનુસ્મૃતિ’ વાંચેલું અને તેમાં નારીની દશાનું જે નિરૂપણ તેણે જોયું હતું તે જોડે તે સંમત નહોતી થઈ. પછીના વર્ષોમાં નારીના સ્વાતંત્ર્યને ડામવાના મનુસ્મૃતિના કેટલાક અંશોનો ચંદ્રાએ વિરોધ કર્યો હતો. Patriarchy વિશેના તેના ખ્યાલો દૃઢ થયા હતા અને Patriarchy સ્ત્રીઓના સ્વાતંત્ર્યને હણે છે તે વિશે તેને કોઈ શંકા નહોતી.

હરીન્દ્રનાથ શાસ્ત્રીય સંગીત શીખેલા. પોતે ગાતા, ગીતો રચતા, બંગાળી, હિંદી, ઉર્દૂ, તેલુગુ અને અંગ્રેજી ભાષા પર તેમનું પ્રભુત્વ જાણીતું હતું. તેમના કટાક્ષપૂર્ણ કાવ્યો દ્વારા તેમણે અંધશ્રદ્ધાની ઠેકડી ઉડાવી છે. વિચારસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી આ કવિના સંસર્ગમાં ચંદ્રાનો બૌદ્ધિક વિકાસ થયો. હરીન્દ્રનાથ સાથે તે અનેક મીટિંગો, મેળાવડામાં જતી. મોટા કવિઓ, વિચારકોને મળતી અને તે લોકોના વાર્તાલાપો દ્વારા ઘણું શીખતી. તે પોતે પણ કાવ્યો રચતી. ધર્મ, આસ્થા ઇત્યાદિ વિશે મૂળભૂત પાયાની ચર્ચાઓ થતી. હરીન્દ્રનાથનું વય ૫૧ વર્ષનું હતું. જ્યારે ચંદ્રાનું ૧૭ વર્ષનું. બન્નેના અને દશરથ સાથે રહેવાને કારણે લોકોમાં તત્કાલીન રૂઢિચુસ્ત દક્ષિણ ભારતના સમાજમાં ગુસ્સા અને નિંદા થતી. લોકો એ સંબંધોને સ્વીકારી શક્યા નહોતા. પરંતુ હરીન્દ્રનાથ, ચંદ્રા કે દશરથ તેવી ટીકાઓની પરવા કર્યા વિના વિનાસકોચે સાથે રહેતા હતા.

ચંદ્રાને હરીન્દ્રનાથ સાથે દેશવિદેશમાં સાથે પ્રવાસ કરવાની અનેક તકો મળી હતી. યુરોપ, રશિયા, ચીન વગેરેના પ્રવાસો દ્વારા તેણે વિશ્વની અન્ય સંસ્કૃતિઓ વિશે માનભરી સમજૂતી કેળવી હતી.

ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યમાં તાલીમ પૂરી થયા પછી રંગમંચ પ્રવેશના કાર્યક્રમને અરંગેત્રમ્ કહે છે. ચંદ્રાના અરંગેત્રમ્નો કાર્યક્રમ રાયલસીમાના દુષ્કાળ માટે નાણા ઉઘરાવવાના કાર્યક્રમ સાથે જોડાયો હતો. તે પ્રસંગની વાત કરતા ચંદ્રા કહે છે : ‘એ અનુભવે નૃત્ય પરત્વેના મારા વલણને ઘડ્યું છે. એ કાર્યક્રમ રાયલસીમાના દુષ્કાળ માટે નાણા ઉઘરાવવા માટે યોજાયો હતો અને નૃત્ય કરતાં કરતાં હું ‘મથુરા નગરી લો’ પદ રજૂ કરતી હતી. યમુના નદીમાં સ્નાન કરતાં સખીઓ સાથે હું જળક્રિયામાં યમુના નદીના વિશાળ વારિનું વર્ણન કરતી હતી અને આકસ્મિક જ હું સ્તંભિત થઈ ગઈ. હું દુષ્કાળના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ

જળવિહારનું વર્ણન કરતી હતી અને મારી નજર સમક્ષ વર્તમાનપત્રોમાં છપાયેલા રાયલસીમા દુકાળ દરમિયાન હાથમાં પતરાના ડબ્બાઓ લઈ લાંબી કતારમાં પાણી લેવા ઊભેલા લોકોના ફોટા તરવરવા લાગ્યા. ગુરુ એલપ્પા મધુર કંઠે મથુરા નગરી લો ગાઈ રહ્યા હતા. તે પળે કળા અને જીવનનો વિરોધાભાસ જોઈ, એ પળે હું બે વ્યક્તિઓમાં વહેંચાઈ ગઈ. ક્યાં પાણીનો વૈભવ અને ક્યાં દુકાળની કારમી વાસ્તવિકતા.’

ત્યાર પછી વર્ષો લગી આ અનુભવ મારી સાથે સતત રહ્યો છે. એ વિરોધાભાસનો હું નિકાલ લાવી શકી નથી. ખરેખર એ વિરોધાભાસ આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિનો છે. એક પક્ષે કથા પરત્વેની મારી સંવેદનાઓને હું ત્યજી દેવા માગતી નથી તો બીજે પક્ષે આવી કઠોર વાસ્તવિકતામાં કઈ રીતે જીવંત રહેવું અને આવા કઠોર તત્ત્વોમાં સકારાત્મક ઊર્જાને સંચિત કરી વિરોધાભાસને દૂર કરી જીવનમાં સામંજસ્ય કેમ લાવવું તે માટે હું સતત પ્રયત્નશીલ રહી છું.

ચંદ્રા માને છે કે નૃત્યક્ષેત્રે અન્ય કલા વિધાઓ સાથે નર્તકીઓએ સંવાદ કરવો જરૂરી છે. આપણે જો નૃત્યને સમસામયિક સમસ્યાનો હલ કરવા ઉદ્યત થવા માગતા હોઈએ તો આપણા સાંસ્કૃતિક કલાસ્વરૂપો આપણી શારીરિક અને માનસિક જડતાને દૂર કરે તેવા પ્રયત્નો આપણે કરવા જોઈએ. નૃત્ય એ માટે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે તેમ છે.

નૃત્યનો ઉદ્દગમ દૈવીકળા તરીકે થયો છે તેવું હું માનતી નથી. તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ સદીઓથી થતો આવ્યો છે. જીવનમાં નૃત્ય કઈ રીતે સંવાદિતા સાધી શકે તે વિચારવું જોઈએ. કેટલાક નકારાત્મક અંશો હું જોઈ છું તે આપણે દૂર કરીએ તો નૃત્ય જીવનમાં ઊર્જા લાવી શકે. નૃત્યમાં અર્થહીન દેખાડો, જૂની સામાજિક માન્યતાઓ, કૃત્રિમ ધાર્મિક ભાવનાઓ, એક પ્રકારની ઋગ્ણ લાગણીશીલતા, સાહિત્ય પર આધાર, વ્યવસાયિક બળો, અને અર્થહીન એકલનર્તન અને સ્પર્ધા. આ નકારાત્મક તત્ત્વોનો સામનો નૃત્યે કરવો રહ્યો.

સ્વાભાવિક છે કે નર્તકીને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે કે જગતમાં ઐતિહાસિક વૈજ્ઞાનિક, સામાજિક ઊંચલપાથલો થઈ રહી છે તે વિશે નૃત્ય કેમ કશો પ્રતિભાવ દર્શાવતું નથી? છેલ્લા પાંચ દાયકામાં વિશ્વમાં જે પરિવર્તનો થયા છે તે વિશે નૃત્યકારો કેમ વિચારતા નથી?

કોઈ પણ વિચારવંત નર્તકીઓને આવા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે. તે વિચારતી કે દર્શક વર્ગ તેના નૃત્યને જુએ છે કે તેના દેખાવને? તે સમજી શકી હતી કે તેઓ તેને એક ચંચળ અને દેખાવડી સ્ત્રી તરીકે જોતા હતા. તેમની નૃત્ય માણવાની પદ્ધતિ વિશે તેણે પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા. દર્શક વર્ગમાં પુરૂષોને શું જોવું ગમે છે? આ પ્રશ્નો દ્વારા પોતાની નૃત્યની કારકિર્દીને તે પડકારતી હતી. તે ભરતનાટ્યમ્ પ્રતિ વધુ ટીકાત્મક વલણ અપનાવી તેના સ્વરૂપને જોતી હતી. અલબત્ત બાલાસરસ્વતીની પરંપરાવાળું નૃત્ય તે શીખી હતી, પરંતુ તેમાં રહેલા સંપૂર્ણ ધાર્મિક તત્ત્વને તે સ્વીકારી શકતી નહોતી. કારણ તેની જીવનશૈલી ભિન્ન પ્રકારની હતી. હિંદુ ધર્મની કેટલીક રૂઢિઓ જેમ કે લગ્ન અને પ્રજોત્પત્તિ, તેમાં તે

માનતી નહોતી. અને લગ્ન વિના સ્વતંત્રપણે તે જીવતી હતી. તેનો વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ સાથેનો પરિચય સઘન હતો. અજંતાના ભિત્તિ ચિત્રો અને પિકાસોના ચિત્રો તેણે જોયા અને માણ્યા હતા. માર્ક્સની ફિલસૂફી અને પતંજલિના યોગસૂત્ર, ઈઝાબેરા ડંકન અને બાલાસરસ્વતીના નૃત્યો, એમ તેની સજ્જતાનો વ્યાપ વિશાળ હતો. પરિણામે બાલાસરસ્વતી, પરંપરામાં જે રીતે સંકળાયેલી હતી, તે રીતે, ચંદ્રા સંકળાઈ નહોતી. તેની જીવનપદ્ધતિ આપણે જેને મોડર્ન કહીએ છીએ તેવી હતી.

પરિણામે ભારતીય પરંપરાના બે માર્ગો, વર્ણનાત્મક અને અમૂર્ત - narrative અને abstract, તેમાં તે અમૂર્ત તરફ વળી હતી. જો તે વર્ણનાત્મક માર્ગ તરફ જોતી તો તેના નિરૂપણમાં તે પુરૂષોની male gazeની ટીકા કરતી, અથવા વિષયવસ્તુ પસંદગીમાં ભાસ્કરાચાર્યની લીલાવતીને તેના પિતા જે ગાણિતિક પ્રશ્નો પૂછતા તેને નૃત્યમાં રજૂ કરવા તે ઉદ્યુક્ત થતી.

તે સ્પષ્ટ જાણતી હતી કે નૃત્યમાં શું ના કરવું જોઈએ. 'પંચના ગાળાના છેલ્લા વર્ષોમાં ચંદ્રા એવા કથાનકની શોધમાં હતી જ્યાં ધર્મને secular thoughtમાં જોઈ શકાય, નહિ કે નૃત્યના મૂળ પાયા તરીકે.

૧૯૫૮માં ચંદ્રાએ તેની પહેલી નૃત્ય સંયોજના 'દેવદાસી' નામના કથાનકમાં યોજી. તેની રચનામાં તે ભરતનાટ્યમ્ની ઉત્પત્તિ દૈવી નથી તેવી ટીકા કરવા માગતી હતી. તે માનતી કે નૃત્ય ન તો મંદિરમાં, ન તો રાજદરબારમાં કે ન તો એક ચોક્કસ દેશકાળમાં વસે છે. ભરતનાટ્યમનો નર્તકીના શરીર જોડે ગાઢ સંબંધ છે. દેવદાસી નૃત્ય રચનામાં ચંદ્રાએ પૌરાણિક કથાવસ્તુને બદલે ભરતનાટ્યમના વિકાસની વાત વણી લીધી હતી. શરૂમાં મંદિરમાં તે રજૂ થતું તે માટે પુષ્પાંજલિની રજૂઆત કરેલી. પછી તાંજોરના રાજાની સ્તુતિ અને પ્રસંશા માટે શૃંગારમય વર્ણમ્ રજૂ કરેલું. પછી નર્તકીના સામાજિક દરજ્જાની પડતી, સામાજિક બહિષ્કૃતિ, દેવદાસીના નૃત્ય વિષેનું Abolition Bill, અને વળી ભરતનાટ્યમ્ની પુનઃ સ્થાપનાના ૩૦ના વર્ષોના પ્રયત્નો, એવી પટકથા વણી તેની રજૂઆત કરેલી. અને જેમ ફિલ્મમાં flashbackનો ઉપયોગ થાય છે તેમ ચંદ્રાએ અમ્બાપાલી અને સીલપદીકારમ્ની નાયિકા માધવીના નૃત્યો રજૂ કરેલા. અંતે તીલ્લાના રજૂ કરેલું. તીલ્લાના દ્વારા શરીરમાં શક્તિનો જે સંચાર થાય છે તે આનંદની પળો સાથે રજૂ કરેલું. તેમાં ચંદ્રાની નિજની કોરીઓગ્રાફી જોવા મળે છે. ૧૯૮૪માં તે વીસેક વર્ષ પછી ફરી ચંદ્રાએ રજૂ કરેલું. જેમાં તેની કલ્પનાશક્તિ જોવા મળે છે. હવે તે you tube પર પણ ઉપલબ્ધ છે.

નવગ્રહ

ચંદ્રાનું મન એકલનર્તન પરથી સાવ ઊઠી ગયું હતું. '૭૧ના અરસામાં લંડનથી કામદેવ નામે ભરતનાટ્યમ્ નર્તક વધુ અભ્યાસ માટે મદ્રાસ આવ્યો હતો. તેણે ચંદ્રાનો સંપર્ક સાધ્યો હતો. ચંદ્રાએ એ અરસામાં યોગાસનમાંથી પ્રેરણા લઈ 'સૂર્યમૂર્તે નમોસ્તુતે' નામની નાનકડી સર્જનાત્મક રચના કરી હતી. કામદેવ જોડે મળી તેણે એક duet તરીકે મુથુસ્વામી દીક્ષિતારની નવગ્રહ સ્તુતિની ભરતનાટ્યમ્માં રચના કરી. પરંતુ તે સ્તુતિના

ધાર્મિક પક્ષથી તદ્દન ભિન્ન હતી અને તે ઉપરાંત ભરતનાટ્યમ્ની ટેકૂનિકમાં સાહિત્યને અનુરૂપ હસ્તાભિનયનો શબ્દશઃ વિનિયોગ થાય છે તેનાથી પણ તેનો અભિનય ભિન્ન હતો. માત્ર શ્લોક ગવાતો જાય છે અને ચંદ્રા અને કામદેવ નર્તન કરે છે. પુરૂષ અને સ્ત્રી સન્મુખ રહી નૃત્ય કરે છે. તે બન્ને વચ્ચેના પરસ્પરના દેહમાં રહેલા અંતરમાં રહેલ તણાવને તેમાં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું. શબ્દશઃ ‘જપાકુસુમ સંકાશમ્’નું વર્ણન તેમાં અભિપ્રેત નહોતું.

વર્ષો પછી ૧૯૮૪ના અરસામાં બીજા આઠ કલાકારોને લઈને ચંદ્રાએ નવગ્રહાની પુનર્રચના કરી હતી. દક્ષિણ ભારતના મંદિરોમાં પ્રવેશ કર્યા પછી એક સ્થળે નવગ્રહોની પ્રતિષ્ઠા જોવા મળે છે. તે ચોરસ બાજઠ જેવા આકારના ઓટલા પર સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુની મૂર્તિઓ વિવિધ દિશામાં ગોઠવેલી જોવા મળે છે. ચંદ્રાએ તેમાંથી પ્રેરણા લઈ નૃત્યસંયોજન કરેલું અને યોગાસન તથા ભરતનાટ્યમ્ની ટેકૂનિકનો નવતર ઉપયોગ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત નવગ્રહો વિશે વિશદ અભ્યાસ કરી ચંદ્રાએ એર ઇન્ડિયા માટે નવગ્રહાના રંગીન કેલેન્ડરની રચના design કરેલી જેમાં verticle lineમાં સૂર્ય પછી કમવાર અન્ય ગ્રહોના ભૌમિતિક આકારના ચિત્રો મૂક્યા હતા. દરેક ગ્રહના રંગો, તેને લગતા વાર સોમ મંગળ ક્રમ અનુસાર અને ગ્રહો વિશે સંલગ્ન રત્નો વિષે માહિતી મૂકી હતી. આમ નવગ્રહ multidisciplinary કાર્ય બન્યું હતું.

૧૯૬૦થી બીજા બાર વર્ષ ચંદ્રાએ માત્ર નવગ્રહાના એક show વિના નૃત્ય કરવાનું મૂકી અન્ય ક્ષેત્રમાં પોતાની સર્જનાત્મક શક્તિઓના વિકાસ માટે ઝંપલાવ્યું હતું. એ દરમિયાન તેણે Haikus જાપાની કવિતા જેવા, કાવ્યો લખ્યા હતા. કમલા નામે મોટું ગદ્ય કાવ્ય લખેલું. અનેક લેખો, વિવેચનો લખ્યા હતા. તેણે posters પણ design કર્યા હતા. દક્ષિણ ભારતમાં ઘરના આંગણે દોરવામાં આવતી રંગોળી જેવી kolam તરીકે ઓળખાતી રચનાઓના અનેક ગાણિતિક રૂપોનો અભ્યાસ કર્યો અને રેખાંકનો કર્યા હતા. આ ઉપરાંત પ્રવાસો ખેડ્યા અને જેને alternative sector કહે છે તે ક્ષેત્રમાં અનેક કળાકારોને મળી કામ કરવું શરૂ કર્યું. ઇજિપ્તમાં કેરો Cairo Museumની મુલાકાત લેતાં ત્યાં કોઈ કળાકાર પ્રદર્શન યોજતો હતો તેની સાથે મદદ કરવા જોડાઈ. આમ અનેક અજાણ્યા કળાકારોને મળતી જે પાછળથી તેના ધનિષ્ઠ મિત્રો બન્યા. અમેરિકા ગઈ તો ત્યાં વિખ્યાત કોરીઓગ્રાફર મર્સ કનિંગહામના કાર્યક્રમ પ્રત્યે તેના સહાયક ડેવિડ કુપરને મળી, જેને ચંદ્રા તે નેશનલ ડિઝાઇન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે મળી હતી. તેમણે સંગીતકાર John Cage જહોન કેઈજ જોડે પરિચય કરાવ્યો. ત્યારે Experiment in Art and Technology (EAT) શુપના કળાકારોને તે મળી. તેમણે ચંદ્રાના હસ્ત પર પોસ્ટર બનાવ્યા અને એક ફિલ્મ પણ બનાવી. નૃત્યને અન્ય માધ્યમોમાં કઈ રીતે કલાત્મક રીતે લઈ શકાય તે માટે ફિલ્મ દિગ્દર્શક કુમાર સહાની અને કેમેરામેન મહાજન સાથે ‘માયાદર્પણ’ ફિલ્મમાં મયૂરભંજ છાઉના નૃત્યકારોના નૃત્યનું સંયોજન ચંદ્રાએ કર્યું હતું. આ દરમિયાન સદાનંદ મેનન નામે યુવાન જર્નાલિસ્ટ,

ફોટોગ્રાફર દશરથ અને ચંદ્રા જોડે જોડાયો અને તેમણે સૌએ skills નામે સંસ્થા સ્થાપી. ચંદ્રાના લખાણો ‘ધી ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઓફ ઈન્ડિયા’માં સદાનંદે વાંચેલા હતા. ચંદ્રા, દશરથ અને સદાનંદની વિચારધારાઓમાં ઘણું સામ્ય હતું. પરિણામે સદાનંદ પણ તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો. આ વર્ષોમાં ચંદ્રા અને સદાનંદ અનેક Marxist groups ને મળતા અને સરકારની અનેક નીતિઓનો વિરોધ કરતા. આ પ્રકારની political અભિજ્ઞા ચંદ્રાએ કેળવેલી. ૧૯૭૫માં જ્યારે emergency લાદવામાં આવી હતી ત્યારે તેના વિરોધમાં ચંદ્રા પણ સામેલ થઈ હતી. Skillsના આશ્રયે લોકોને કઈ રીતે સરકારની બ્યુરોક્રેટિક પદ્ધતિને બદલે --- સૃજનાત્મક કાર્યક્રમો દ્વારા મદદ કરી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં સદાનંદ, ચંદ્રા અને દશરથ વ્યસ્ત હતા.

આ દરમિયાન ઈમરજન્સી દૂર થઈ ત્યારે તમીળનાડુ સરકારે Skillsની પ્રવૃત્તિઓ સરકાર વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ છે તેવો આરોપ કરી સદાનંદ અને ચંદ્રાને આરોપી ઠરાવ્યા. અને ૧૯૮૨ના ઓગસ્ટમાં Skillsની પ્રવૃત્તિઓ દેશદ્રોહી છે તે ૧૨૪A sectionના અન્વયે તેમના નિવાસસ્થાને ધાડ પાડી. તેમને પ્રત્યેક પખવાડીએ કોર્ટમાં હાજર રહેવાનો આદેશ આપ્યો. પરંતુ અનેક ધારાશાસ્ત્રી મિત્રોએ મદદે આવી બન્નેને નિર્દોષ સાબિત કર્યા. આ તબક્કો ચંદ્રા માટે ઘણો અસહ્ય અને નિરાશાજનક હતો.

આ દશામાંથી ઉગરવા ચંદ્રાએ પુનઃ ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યની પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. સદાનંદે પત્રકાર તરીકે રાજકીય લેખો લખવા શરૂ કર્યા. ચંદ્રાએ નૃત્યની કાર્યશાળાઓ શરૂ કરી. Skills ઉપરાંત ૧૯૭૬માં ચંદ્રાએ સ્થાપેલ Cultural Centreના આશ્રયે તેના નવા નૃત્ય સંયોજન ‘આંગિકા’નું સર્જન કર્યું. અને નૃત્યક્ષેત્રે તેણે પુનઃ પ્રવેશ કર્યો.

અન્ય સમવયી અને તત્કાલીન નૃત્યાંગનાઓના સંદર્ભમાં ચંદ્રાની કારકિર્દી ઘણી જુદી છે. ઉપરોક્ત અનુભવો પછી જ્યારે તેણે નૃત્યમાં નવસર્જનો કર્યા ત્યારે રૂઢિચુસ્ત પરંપરાવાદી વર્ગની ભમ્મરો ઊંચે ચઢી ગઈ. ચંદ્રાએ નિર્ભિક રીતે તેની નૃત્યસંયોજનાઓ કેટલીક યુવાન નર્તકીઓ સાથે આરંભી, યોગ ઉપરાંત કેરળની martial arts કલરીપાયટ્ટુનો તેણે અભ્યાસ કર્યો. નૃત્યમાં આ બન્ને પ્રકારની ઊર્જાનો સમન્વય કરી તેણે જે સર્જનો કર્યા તે લક્ષમાં લઈ મોડર્ન ડાન્સની પ્રણેતા તરીકે ચંદ્રાની ગણના થવા લાગી.

૧૯૮૪માં એલિયટ બીચ રોડ પર ચંદ્રાએ મંડલા નામે નાનુ થીએટર બંધાવ્યું હતું, જે તેના ઘરના કમ્પાઉન્ડમાં હોવાથી ત્યાં નવા સર્જનો માટે રિહર્સલ કરી શકાય. દશરથ અને સદાનંદે મળીને તેના કલાત્મક પરંતુ functional બાંધકામની કાળજી રાખી હતી. કેરળના C.V.N. Kalari Sengana કલરીપાયટ્ટુના કળાકારો અને નંદકુમાર નામે યોગમાં પ્રવીણ કળાકાર ઉપરાંત નગીન, શેખર, કલરીપાયટ્ટુ કળાકારો મળી તે નૃત્યનું દળ ઊભું કર્યું. કલાક્ષેત્રમાંથી સુમિત્રા ત્યાં પ્રેજ્યુએશન પૂરું કરી ચંદ્રા સાથે જોડાઈ. તેની સાથે બીજી ભરતનાટ્યમ્ નર્તકી સુજાતા જોડાઈ. પોંડીચેરીથી રઘુનાથ માને, અને કલાક્ષેત્રમાં અભ્યાસ કરતો શીખ કલાકાર નવતેજસીંઘ જોહર પણ જોડાયા. ચંદ્રાની પડોશમાં જ રહેતી નાટ્યકાર ભાગીરથી નારાયણ અને બીજા કલાકારો ચંદ્રા જોડે મળી વિવિધ રૂપોની

ચર્ચા કરતા હતા.

આમ છ મહિના લગી સૌએ કાર્યશાળા તથા રિયાઝ કર્યા પછી આંગિકાની ચંદ્રાએ સંયોજના કરી. આંગિકાની વિશિષ્ટતા તેમાં પ્રયોજેલા યોગાસનોના નૃત્યમાં જે રીત નિરૂપણ થાય છે તેમાં રહી હતી. આસનો માત્ર આસનો ન રહેતા શક્તિનો કેવી રીતે સંચાર શરીરમાં થાય છે તેના ઘોતક હતા. કેટલાક mythનો ઉપયોગ ગરૂડાસન અને વૃક્ષાસન દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. વયમાં કેન્દ્ર સ્થાને ચંદ્રા 'નરવાહન'ની ભૂમિકામાં, જેમ દેવી દેવતાઓ સિંહ, વ્યાઘ્ર ઇત્યાદિ પશુઓનો આસન તરીકે ઉપયોગ કરે છે, તેમ પુરૂષનો વાહન તરીકે ઉપયોગ કરી તેના પર સવાર થઈ હસ્તમુદ્રાઓનું નિરૂપણ કરે છે. એ ભૂમિકાવાળું ચિત્ર ચંદ્રાની કલ્પનોત્થ શક્તિનું સુંદર ઉદાહરણ છે. નારીનું ઓજસ અને પુરૂષથી પણ ઊંચેરી શક્તિ તરીકે એક વીરાંગના તરીકે તેની સ્થાપના તેમાં ઈંગિત હતી. જેમ 'દેવદાસી'માં ઉત્તરોત્તર પુરૂષના મનોરંજનનું સાધન બની, સ્ત્રીની જે અવદશા અંતે વેશ્યા તરીકે થાય છે, નર્તકીઓ વર્ણમની રજૂઆત રાજાઓના મનોરંજન માટે કરે છે, તે દ્વારા દર્શાવીને રજૂ કરેલું. પરંતુ અંતમાં પુરૂષ નર્તકો અને નર્તકીઓની સામૂહિક શક્તિનું આનંદમય નર્તન તીલ્લાનામાં પરિણમે છે. તેમાં કલરીપાયટ્ટુના કેટલાક અંશો ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યના અંશો જોડે રજૂ કરી એક શક્તિમંત નૃત્ય સંયોજન રજૂ કરી. જ્યારે તે East West Dance Encounterમાં રજૂ થયું હતું, ત્યારે પ્રેક્ષકો દંગ થઈ ગયા હતા. આ પૂર્વે અન્ય કોઈ કળાકારે ભરતનાટ્યમ્, યોગ અને કલરીપાયટ્ટુના આવા સુમેળથી કોઈ કૃતિ રજૂ કરી નહોતી. ચંદ્રાની સમકાલીન મોડર્ન શૈલીના અંશો આ રચના દ્વારા પ્રારંભાયા હતા. તેની રજૂઆત ભારત વર્ષ ઉપરાંત યુરોપમાં અને વિશેષતઃ જર્મનીમાં ૧૯૯૨ના નૃત્યોત્સવમાં રજૂ થયા હતા. આંતર્રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે નૃત્યજગતમાં આંગીકાએ ધ્યાન દોર્યું હતું. ભરતનાટ્યમ્ના મૂળ martial artsમાં રહ્યા છે. તેવું તેમાં સૂચન હતું અને તેના દૈવી ઉદ્દગમને બદલે એક secular art-form તરીકે તેના ઉદ્દગમની હિમાયત કરતું હતું. નૃત્ય સમાલોચકોએ તેને સમકાલીન નૃત્યોમાંના એક મહત્વના સીમાચિહ્ન તરીકે બિરદાવ્યું હતું.

ચંદ્રાની innovative નૂતન સર્જનો કરનાર choreographer તરીકે ખ્યાતિ પ્રસરવા માંડી હતી. જ્યારે રશિયામાં ભારત ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો ત્યારે મણિપુર અને કેરળના નૃત્ય વૈભવને રશિયામાં રજૂ કરવા રતનથીયમ્ અને કાવાલમ નારાયણ પશિનર બન્ને પ્રમુખ થીએટર ડાયરેક્ટરોને, ઉત્સવના સ્વરૂપ ઘડવા માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. અને તે સ્વરૂપના નિર્માણમાં ચંદ્રાએ પાલે પાલે નિમંત્રી હતી. ભારતની અનેકવિધ નૃત્યશૈલીઓની સંકલના, સંયોજના કરવાની તક ચંદ્રાએ ઝડપી લીધી હતી. ફેસ્ટિવલના ઉદ્દઘાટન માટે ચંદ્રાએ નમસ્કાર નામે નૃત્ય રચના કરી જેમાં કલરીપાયટ્ટુના નમસ્કાર પદ્ધતિનો ભરતનાટ્યમ્ શૈલીમાં વિનિયોગ કરી ધરતી, આકાશ અને વિશ્વને નમસ્કાર કરવાનો ચંદ્રાએ સંકેત કર્યો. શરીરના ગૌરવને નમસ્કાર દ્વારા સ્થાપ્યું. ભારતના કે રશિયાના નેતાઓને પુષ્પહારથી વધાવવાને બદલે, નૃત્યની રચના દ્વારા રજૂ કરી ઉત્સવનું મહત્ત્વ વધાર્યું.

રશિયાના ફેસ્ટિવલ પછી ચંદ્રો મહત્વનું નૃત્ય રચ્યું ભાસ્કરાચાર્યની લીલાવતીની રચનાને આધારે. માત્ર નાટક નાયિકાના શૃંગારને સ્થાને ભરતનાટ્યમૂના કથાવસ્તુમાં તેણે નાવીન્ય આણ્યું. લીલાવતી મોટી વયે એક પ્રમુખ ગણિતશાસ્ત્રી બની હતી. બાલ્યવયમાં લીલાવતીને જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તેની વરણી ચંદ્રાએ કરી અને તેમાં દૃશ્ય તત્ત્વ તરીકે ગણિત, ભૂમિતિના પ્રશ્નોને કેવી રીતે ભરતનાટ્યમૂની શૈલીમાં રજૂ કરી શકાય તેની નવીનતા નૃત્યસંયોજનામાં કરી.

પહેલો પ્રશ્ન : ‘અયે બાલે લીલાવતી! જો ૧/૩ કમળના પુષ્પો શિવને અર્પણ કરવાના હોય ૧/૫ વિષ્ણુને, ૧/૬ સૂર્યને અને ૧/૪ દેવીને, અને ગુરુને ચરણે બાકીના છ ધરવાના હોય તો, ઝટ ઝટ શીઘ્ર કહે કે કુલ્લે કેટલા કમળપુષ્પો હશે?’

બીજો પ્રશ્ન પુષ્પો પર ઊડતા ભ્રમરો વિષે : ‘૧/૫ ભ્રમર કદંબ પર ૧/૩ શિલિન્દ્ર, બન્ને વચ્ચેની બાદબાકી ત્રણે ગુણીએ તો કુટુજ પુષ્પ પર, એક ભ્રમર એક પુષ્પથી બીજા પુષ્પ પર ઊડ્યા કરે છે, તો હે લીલાવતી કુલ્લે ભ્રમરની સંખ્યા કેટલી?’

ત્રીજો પ્રશ્ન હંસની સંખ્યા વિશે : ‘સંખ્યાના દસ ગણા સ્કવેર રૂટ હંસો માનસરોવર પર ઊડી ગયા હોય, ૧/૮ કમળ સરોવર તરફ, બાકીના બચ્યા તે ૩ જોડી હંસો રતિકીડામાં મશગૂલ છે, તો કુલ્લે કેટલા હંસો હશે?’

ચોથો પ્રશ્ન : ‘ચક્રકૌંચ - અકલિત સલિલે...’ સરોવર જળમાં ઊડતા વારિના સ્પંદનો ચક્રવાક અને કૌંચ પક્ષીઓના વિહારથી ઊઠે છે. સરોવરની મધ્યમાં પાણીના સ્તરથી અડધો ફૂટ ઉપર વિકસે છે. પવનની લહેરખી પાણીમાં વિકસેલા કમળને બે ફૂટ દૂર નમાવે છે, તો પાણીની ઊંડાઈ કેટલી?’ ભૂમિતિના સિદ્ધાંત પર નિર્ભર આ પ્રશ્ન લીલાવતીને પૂછવામાં આવે છે.

પાંચમો પ્રશ્ન : ‘હારસ્ય તારસ્ય તારૂણ્યે...’ રતિકીડાની ચરમ ટોચે પુરૂષ અને સ્ત્રી યુગલ અરસપરસ એકબીજાને ભેટે છે ત્યારે સ્ત્રીના કંઠમાં ઝૂલતા મોતીના દાણા ભૂમિ પર વિખરાઈ જાય છે. ૧/૩ જમીન પર. ૧/૫ શય્યા પર, ૧/૬ સુકેશી નામે સખી એકઠા કરે છે. ૧/૧૦ પુરૂષ સાચવીને એકઠા કરે છે, જ્યારે છ મોતી સ્ત્રીના અંગ પર તૂટેલા ધાગા પર જોવા મળે છે. તો કુલ્લે મોતીના હારમાં કેટલા મોતીના દાણા હશે?’

ચંદ્રાની અનેક નૃત્યરચનાઓમાં લીલાવતીએ ઘણી લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી હતી. વિદ્વજનો અને નાટ્યજગતના કલાકારોને સાહિત્ય ઉપરાંત રમતિયાળ રીતે થતા નર્તનમાં ઘણો રસ પડ્યો હતો. કર્ણાટકમાં જ્યાં નીતાસમ નાટ્યસંસ્થાની સ્થાપના થઈ છે ત્યાં, મૈસૂર, હેંગોડુ, ઉડુપી વગેરે સ્થળે લીલાવતી રજૂ થયું ત્યારે ત્યાંની સામાન્ય જનતાએ ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યની શાસ્ત્રીયતાથી જરાય વિચલિત થયા વિના આ નૃત્યમય પ્રશ્નો માણ્યા હતા. કુદરત, પુષ્પો, ભ્રમર હંસ વગેરેથી સમૃદ્ધ આ નૃત્યરચનાને ઈટલીના સીસીલીના પાલેરમો શહેરમાં ‘Gaia’ awards એનાયત થયો હતો. નૃત્યમાં કુદરતને આવી સુંદર રીતે વણી લેવાથી ‘ecology of nature’ના પ્રશ્નને ચંદ્રાએ કલાત્મક રીતે રજૂ કર્યો હતો, તે બદલ તેને આ એવોર્ડ એનાયત થયો હતો.

ચંદ્રાની અન્ય કૃતિઓમાં 'પ્રાણ' જેમાં શ્વાસ્થ્યશ્વાસ પ્રાણવાયુ અને શરીરનો સંબંધ અનેક યોગાસનોની નૃત્યમય રચના દ્વારા રજૂ થયો હતો. આ ઉપરાંત નવગ્રહાની નૂતન નૃત્ય સંયોજનામાં કેન્દ્રમાં નંદકુમાર શીર્ષાસન કરે છે અને તેની આજુબાજુ નર્તકીઓ વિવિધ આસનો દર્શાવી પ્રત્યેક ગ્રહની ગતિ અને સ્થિતિ દર્શાવતા હતા.

નૃત્યરચના 'ભિન્નપ્રવાહ'માં રઘુવંશમાંથી કાલિદાસના જમુના અને ગંગાના પ્રવાહો કઈ રીતે મળે છે, છતાં પોતાની આગવી પ્રતિભા જાળવે છે તે નૃત્યમાં ઇટાલીયન નર્તકી ઈલિયાના ચીટારીસ્તીના મયૂરભંજ છાઉનો વિનિયોગ દ્વારા અને શ્રીલંકાની સંગીતા નમશિવાય નર્તકી દ્વારા રજૂ કરી હતી. અને સંગીત માટે કર્ણાટકી સંગીતના વિદૂષી ગાયિકા અરૂણા સાઈરામ અને શાંતાલ નામે દક્ષિણ ફ્રાન્સની ગાયિકાની મદદ લીધી હતી.

ચંદ્રાની અન્ય રચનાઓમાં મહાકાલ, સ્ત્રી, રાગા, શ્લોકામાં ચંદ્રાએ અન્ય વિષયોને નૃત્યમાં વણી લીધા છે. મહાકાલમાં સમયને કઈ રીતે સમજવો? કેલેન્ડરનો સમય, મહિના, દિવસો, ઘડી, પળ અથવા શિવના મહાકાલ સ્વરૂપને તાગવું. માનવ સંવેદનાઓ કઈ કઈ રીતે શાશ્વત રહે છે તે તેણે એક બાજુ યુદ્ધ થતું હોય છે ત્યારે માનવો દૈનંદીનીય ચર્ચામાં વ્યસ્ત રહે છે, રતિકીડા પણ કરે છે. કલરીપાયટ્ટુના બે કલાકારો યુદ્ધ કરે છે તેની છાયામાં એક યુગલ શૃંગાર સંવનનમાં રત છે તેવું સૂચવ્યું હતું. અને મહાકાલના મહિમાને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આંગિકાથી શરૂ કરી અને તેની છેલ્લી રચના 'શરીર' (Sharira) દરમિયાન તે દેહના રહસ્યો તે નૃત્ય દ્વારા તાગવા મથતી હતી. શરીરમાં sensuality, sexuality, spirituality વગેરે હોય છે. તેને કઈ રીતે તાગવા ? શરીરમાં તે ભૂમિતિના ત્રિકોણને જૂએ છે. યોનિના ત્રિકોણની વાત કરે છે ત્રિકોણ પર ત્રિકોણના ચિત્રમાં સ્ત્રીપુરૂષનું અમૂર્ત એવું સ્વરૂપ જૂએ છે. શરીરની નૃત્યરચનામાં તેણે તીશાની દોશી નામની યોગમાં પ્રવીણ અને અંગ્રેજીમાં કવિતાઓ રચતી યુવાન કન્યાને અને કલરીપાયટ્ટુના કલાકાર સાજીને યોગ તથા કલરીપાયટ્ટુની ટેકનિક સાથે રજૂ કરેલા. ધ્રુપદના સંગીતકાર ગુંડેચા બંધુઓ સંગીત શરીર માટે યોજેલું. બાળકનો જન્મ માતાના ગર્ભશયમાંથી થાય છે અને તે ધીરે ધીરે મોટો થતો જાય છે. તીશાનીની દેહભંગીમાંથી તેના બે પગ નીચેથી સાજી પસાર થાય છે અને એક પગ પર ઊભો રહી ચારે દિશામાં ફરે છે. તીશાનીને ઉપાડે છે. સાજીના ગળે પગ ભેરવી નિશાની ભૂમિ તરફ મુખ ફેરવે છે અને ત્યાં રજૂઆત પૂરી થાય છે.

આઈનલાલ નામની ફિલ્મમેકર કલાકારે 'શરીરા' નામે ફિલ્મ બનાવી છે તેમાં શરીરના અંશો બતાવ્યા છે. વિશેષતઃ તેમાં ચંદ્રાના નૃત્ય પરત્વેના અભિગમના સુંદર વક્તવ્યો છે. ચંદ્રા કહે છે : 'જો હું નૃત્યકાર ન બની હોતે તો મારી vishal દષ્ટિ ઘણ સચેત હોવાથી હું ચિત્રકાર બની હોત.' પોતે દક્ષિણ ભારતના ચોલા વંશના ધાતુ શિલ્પો જોયા છે, અને ભારતની કલાની અનેક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે, એટલે તેનું કહેવું છે કે તેની નૃત્યરચના સમૃદ્ધ થઈ છે.

ચંદ્રાની નૃત્ય સંયોજના ‘સ્ત્રી’ ટોરેન્ટોમાં રજૂ થઈ હતી. ચંદ્રાએ patriarchy કઈ રીતે સ્ત્રીની કરોડરજજુ પર ખરડાર કરી તેને અશક્ત બનાવે છે તે ઉપમાન લઈ સ્ત્રીઓને કરોડરજજુ spine મજબૂત કરવાનું નૃત્યમાં સૂચવ્યું છે. જમીન પર ક્યારો વાળતા અને અનેક ઘરકામો કરતા જે પરિશ્રમ સ્ત્રીઓ ઉઠાવે છે તે શ્રમ spine મજબૂત કરી હળવો કરી શકાય. મૂળે ચંદ્રા સ્ત્રીઓને આત્મનિર્ભર બનવાનું સૂચવે છે. તેઓ પર થતા બળાટકારને, પુરુષોનો સામનો કરવા એકત્રિત થઈ સંગઠન યોજવાનું તેમાં દર્શાવ્યું છે. અને ભારતીય સંસ્કૃતિના myth અનુસાર તે દશભુજા શક્તિ છે તે નૃત્ય દ્વારા દર્શાવ્યું છે. ભરતનાટ્યમ્માં. નટ્ટવાંગમ્માં વપરાતા મંજીરાને બદલે બે નાના પથરના ટુકડાઓથી તાલ આપવાનો પ્રયોગ પણ કરેલો અને ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યની સંગીત પરાવલંબતાનો ઉકેલ શોધેલો. વાયોલીનની ચોક્કસ સુરાવલિ દ્વારા સ્ત્રીની અસહાય દશા વ્યક્ત કરેલી.

આમ ચંદ્રાના અનેક સર્જનો નવી ભાત પાડતા રહ્યા છે. તેનો વ્યાપ scope ભરતનાટ્યમ્માં પ્રયોજતા પૌરાણિક કથાનકો, નાયક-નાયિકાના શૃંગાર પદોથી ભિન્ન અને નવી દિશાના પ્રયાણના સૂચક છે. એક વધુ નૃત્યસંયોજન ‘યંત્ર’ નામે કરેલું. જર્મનીથી પીનાબાઉસ તેની વિશાળ નૃત્ય મંડળી સાથે carnations નામે નૃત્યસંયોજન લાવી હતી ત્યારે તેની સાથે ચંદ્રાની ‘યંત્ર’ નૃત્ય રચના રજૂ થતી હતી. ચંદ્રા આપણી ભારતની વાસ્તવિકતા મોટા spectacles વિના પણ ભારતની વિવિધ ભાતીગળ કલાવિધાને નૃત્યમાં સંયોજી શકાય તેવો નિર્દેશ કરતી હતી. આપણે ત્યાં યંત્ર વિશે ઘણું વિચારાયું અને લખાયું છે તંત્ર અને યંત્રને દૃશ્ય કાવ્યમાં કઈ રીતે નિરૂપી શકાય તે તેણે ‘યંત્ર’ રચનામાં બતાવ્યું હતું.

ચંદ્રા સંસ્થા સ્થાપવામાં માનતી નહોતી કે તેની પાસે નૃત્ય શીખી નૃત્યાંગનાઓનું દળ ઊભું કરવા માગતી નહોતી. તે કહેતી કે સંસ્થાઓ અંતે નબળી બને છે. તે કલાકારની નિજી કલ્પનાશક્તિ અને વૈયક્તિક original રચનાશક્તિમાં વિશ્વાસ ધરાવતી હતી. તેની જોડે કામ કરનાર નૃત્યાંગનાઓમાંથી પન્નિની ચેટ્ટુર, મીરા, કૃષ્ણા અને નિત્યાનંદ વગેરેએ સ્વતંત્રપણે સમકાલીન મોડર્ન શૈલીમાં નવતર પ્રયોગો કર્યા છે. પરંતુ તે ચંદ્રાથી ભિન્ન છે. તે રચના કરવામાં તેઓ ચંદ્રાનો આભાર માને છે.

ચંદ્રાનું ૨૯મી ડિસેમ્બર ૨૦૦૬માં મદ્રાસ ખાતે લાંબી બિમારી પછી અવસાન થયું. સદાનંદ મેનને તેનાં મોટાભાગના નૃત્યસંયોજનામાં પ્રકાશ યોજના કરી હતી અને પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાય કરી હતી. આજે ૧, ઈલીયટ બીચ રોડ, બેસેટનગર, ચૈન્નઈમાં સમુદ્રની સામે ચંદ્રાના નિવાસસ્થાને ચંદ્રમંડલા રંગમંચ અને કલરી વિભાગમાં કલરીપાયટ્ટુની શિક્ષા અપાય છે. skills, સંસ્થાના ટ્રસ્ટી તરીકે સદાનંદ એની સંભાળ રાખે છે અને ત્યાં આર્કાઈવ માટે બીજા ત્રણ મકાનો બાંધવામાં આવ્યા છે, જ્યાં ચંદ્રાની નૃત્ય સંયોજનાના video recordings, ચંદ્રાની નૃત્ય રચનાઓના ફોટા, ચંદ્રાના લખાણો, તેની રચનાઓ વિશેની આલોચનાઓ ઇત્યાદિની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જે સ્કોલર્સને ચંદ્રા પર અભ્યાસ કરવો હોય તે ત્યાં રહી શકે તેવી પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. નિયમિત ચંદ્રમંડલા રંગમંચ પર નૃત્યોના કાર્યક્રમ કશી પણ ફી લીધા વિના રજૂ કરવાની

સુવિધા છે. ચિત્ર પ્રદર્શનો, વ્યાખ્યાનો, કવિતા પાઠ, નવતર પ્રયોગો, નૃત્યના રીહર્સલો વગેરે માટે ત્યાં કોઈ પ્રકારની ફી લીધા વિના તે તે સ્થળોનો ઉપયોગ કરવાની વ્યવસ્થા છે. ચંદ્રા માનતી હતી કે એ જગ્યાઓ કળાકારો માટે હોવી જોઈએ. spaces એવું નામ તેને આપવામાં આવ્યું છે. ચંદ્રા પર જાણીતા નાટ્યકાર, વિદ્વાન રૂસ્તમ ભરૂચાએ અંગ્રેજીમાં chandralekha Woman - Dance - Resistance પુસ્તક લખ્યું છે જેમાં ચંદ્રલેખાની બહુમુખી પ્રતિભાને રૂસ્તમે શબ્દબદ્ધ કરી છે. સમકાલીન આધુનિક નૃત્યકળામાં ચંદ્રલેખાનું સ્થાન બહુમાનપૂર્વક લેવામાં આવે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

Sangeet Natak Vol. XL VII 1-4 2013, Vol. XLVIII 1-4 2014, Journal of sangeet Natak Akademi. It writains all papers presented at 1958 All India Dance seminar. Available from Sangeet Natak Akademi Rabindra Bhavan Phirozsha Road, New Delhi, 110001.

Khokar, Mohan : His Dance, Hiss Life A portrait of Uday Shankar. Himalayan Book 17-L Cannought Place, New Delhi 110001

Uday Shanker : Photo Biography by Sunil Kothari, RIMPA Publications, Varanasi.

Rukmini Devi : Photo biography by Sunil Kothari, Kalakshetra Foundation, Tiruvanmiyar, Chennai 600049

New directions in India Dance : edited by Sunil Kothari. MARG Publications, Army and Nevy Building 140, M. G Road, Mumbai 400001

Chandralekha : Woman, Dance, Resistance by Rustum Bharucha

Harper Collins Publishers, India Post Ltd. 7/16, Ansari Road New Delhi 110001, 1995

NCPA Quarterly Journal vol XIII, No. 2 June 1984, National Centre for the Performing Arts, Nariman Point, Mumbai 400001

એક વાર્તાકાર, નોખો, અનોખો અને એની એક વાર્તા

હરિકૃષ્ણ પાઠક

જનક ત્રિવેદી જ્યારે ‘સરોજ’ ત્રિવેદીના નામે લખતા ત્યારથી થોડોઘણો પરિચય હતો. તેમની એક લઘુકથાને ‘ક્રિટિક્સ એવોર્ડ’ એનાયત થયો ત્યારે એ સમારંભમાં અમે સાથે હતા. એ લઘુકથા હૃદયસ્પર્શી હતી.

આ જણ ગદ્યને ક્ષમતાથી ખેડી શકે છે તેવો અંદાજ હતો. કવિશ્રી મનોહર ત્રિવેદી સાથે તેમણે લખેલી કથા ‘નથી’નાં થોડાં પ્રકરણો વાંચેલાં. એવામાં તેમની એક મનભર વાર્તા ‘સાંધાવાળા જેઠાલાલ ગોરધનની નોકરીનો છેલ્લો દિવસ’ વાંચવામાં આવી ને આપણા રામ ખુશખુશાલ!

પત્ર લખ્યો ને ઉત્તર ત્વરિત મળ્યો, તેમાં જેટલો ઉમળકો એટલી જ તીખાશ, પણ જણ અંદરથી મીઠો; ઝગડવું ગમે એવો.

ક્યારેક ક્યારેક મળવાનું થાય ને એની મીઠી કાઠિયાવાડી જબાન સાંભળવી ગમે. આ લેખકનો વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થયો જ જોઈએ એવું માનનારા-ને ધારે તો પાર પાડી આપે તેવા વાર્તાપ્રેમીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી. ને બાવળ વાવનાર વહાલા એચ.પી.ની વાર્તા કરનાર આ કલાકાર-સર્જક છેવટે સંગ્રહ લઈને આવ્યા :

અમરેલી માટે એ અવસર હતો જ્યારે આ વાર્તાસંગ્રહના સત્કાર-સ્વીકારનો સાદો પણ મનભર સમારંભ રચાયો. કવિતાની સરવાણીઓ તો ત્યાંની ભોમાં ફૂરતી રહી છે, પણ હવે અહીંની ભોંયમાં વાતયિ મજાની પાકે છે એ વાતની નોંધ લેવાઈ.

અહીં જે વાર્તાની વાત કરવી છે તે વાર્તા છે ‘ચક્કર’. પણ તેની વાત કરું એ પહેલાં આ લેખકની એક-બે લાક્ષણિકતાઓની વાત કરું :

જ્યારે વાર્તાઓ કે અન્ય સર્જનાત્મક કૃતિઓ વાંચતો હોઉં ત્યારે એવા પ્રશ્ન થાય છે કે - આમાં કશું આગવાપણું છે? આની આ વાર્તા અન્ય ગમે તે લેખક લખી શક્યો હોત? આ નહીં તો આના જેવી બીજો કોઈ લખી શક્યો હોત; કે પછી જો આ વાર્તા આણે ન લખી હોત તો તે ક્યારેય ન જ લખાઈ હોત?!

મને કહેતાં આનંદ થાય છે કે અહીં ઘણી વાર્તાઓ એવી મળી છે જે જનક ત્રિવેદીએ ન લખી હોત તો તે ક્યારેય લખાઈ ન જ હોત. આજે કે આવતી કાલે.

‘ચક્કર’ આવી વાર્તાઓમાંયલી એક વાર્તા છે.

અહીં આમ જુઓ તો બે જ પાત્રો છે. મૂળજી પટેલ ને કડવો કોળી.

એકબીજાની ગરજે બંને વચ્ચે એક ખટમીઠી વ્યવહાર ચાલતો રહે છે. મૂળજી

ઘરસંસારવાળો, થોડો પીઠ છે ને કડવો થોડો મુગ્ધ છે. વયમાં થોડો તફાવત છે, તે પણ આનું એક કારણ; ને કડવો પાછો કુંવારો છે. અહીં સમગ્ર નિરૂપણમાં કડવાને વધારે મોટો રોલ મળે છે, મૂળજીને ભાગે પ્રમાણમાં ઓછું, ને તે છતાં સંતુલન આબાદ જળવાઈ રહે છે. આ બંને પાત્રોની આસપાસની જે સૃષ્ટિ છે, દુનિયા છે તે ય ખપ પૂરતી આવતી રહે છે. ક્યાંય કશો પ્રસ્તાર નહીં કે કશું ટાંચું યે નહીં.

વાર્તા કહેનારની - કથકની ભાષા જરૂર મુજબ સહેજ જુદી પડે ને જ્યાં સ્વાદો આવે ત્યાં ભાષા જે તે પાત્રના મોંમાં અરઘે એવી આબાદ પ્રયોજાઈ છે; ઉચ્ચારણ પણ ભૂલ વિનાના. કડવો મૂળજી કહે છે ને, 'લાઉસ' કરવું હોય તો 'આ બુટાન આમ હડવે... હડવે' ફેરવવાનું એવું દમમભેર સમજાવે!

એકાદ ફકરામાં કે થોડી લીટીઓમાં લેખક પાત્રોનો જે પરિચય કરાવે છે તે તાદૃશ ચિત્રો દોરી આપે છે (લેખક અચ્છા ચિત્રકાર પણ હતા) - એક લસરકામાં, એ ય આસ્વાદ્ય અંશો છે આ વાર્તાના.

મૂળજી પાસે ભાડે આપવા રાખેલ લાઉડસ્પીકરનો સરંજામ ખરો, પણ એનો ઓપરેટર તો કડવો!

'કડવો એક તળપદો કોળી જુવાન, પાંચ ચોપડી ભણેલો, એની થોડી મગરૂરી પણ ખરી. ફિલ્લમની વાતો કરી જાણે ગીંજામાં દાંતિયો ને બોલપેન રાખી ભણેલો દેખાવાનો એને શોખ. કોઈ 'એવું' માણસ દેખે તો છાપું વાંચવાનો ડોળ પણ કરી લે... મજૂરી કરવી પણ પોતે બીજાથી નોખો પડે એવો ભણેલો મજૂર છે એવું કોઈક એના મનમાં. એટલે મજૂરી ઓછી મળે. મોટે ભાગે બેકાર રખડે...'

મૂળજીને લાઉડસ્પીકર આપવાનો ઓર્ડર મળે એટલે એને કડવાની ગરજ ઊભી થાય. કડવાની બેકારીને જાણે છતાં કડવાને ચાર મિનાર આપે ને અનુકૂળ થયેલ કડવાને પૂછે -

'તેં, કડવા નાંદરખી જોયું છ ક્યારેય?'

પૂછે એવું કે આપણ તો સંભળાય 'તેં કડવા, પેરિસ જોયું છ ક્યારેય?' પણ કડવો તો બધું જોઈ વળ્યો છે.

કડવો વરણાગી છે, પણ છેલબટાઉ કે ઉતાર નથી તેના વ્યક્તિત્વમાં ખાનદાનીનો અંશ પડેલો છે; એનો યે પરિચય લેખક તેનાં વાણીવર્તનથી પ્રતીત કરાવે છે. પણ આ વાર્તામાં સહુથી આસ્વાદ્ય અંશ છે તે તેમાંથી પ્રગટનું પ્રચ્છન્ન હાસ્ય, ને એ હાસ્યની તળે વહેતું ધબકતું જીવન.

કણબીની છોડીયુંનાં લગનમાં ફિલ્લમનાં ગીતો વગાડવા જવાનું, બે 'સારાં માણાં' જુએ એનો કડવાને ભારે પોરસ છે.

'વરણાગીયો કડવો કણબીની જુવાન છોડીઓનાં મનનો ઊંડો પારખું, સાચો સાચો પારખ, પણ કટકી 'સોનું' ચોરવાનું કામ એનું નહીં. એનાં એકેએક કામમાં માલો

પહેલો. ક્યારા જેવી ઘસાઈ ચૂકેલી રેકોર્ડોની વચ્ચે એક માત્ર નવી રેકર્ડ ચડાવી દે. ‘નાગિન’નું ગીત - મન ડોલે મેરા તન ડોલે, મેરે દિલ કા ગયા કરાર’ વાળું ગીત સાંભળી માંડવે ગીત ગાતી છોકરીઓ ગાતી થંભી જાય.. એલી એચ કાન્તુડી, મૂઈ હાંભર્ય તો.. મન ડોલે, તન ડોલે વાળું ગાણું... કડવો અચાનક રેકર્ડ ફેરવી નાખે, ને પોતાના આઈડિયાની અસરની રાહ જુએ. બે’ક અલ્લહ છોકરીઓ ફરીથી પેલું ગાણું વગાડવાની રાવ લઈને આવે... ‘ઉંચથા કાં ટટળાવો એલા કડવા ભાય. લીયાવ્યા સો રોગી એક રેકડ... ઈયે નંઈ વગાડો હરખી તમેય બર્યુ?! ને કડવો મદહોશ થઈ જાય.

કડવો અને મૂળજી બંનેને એક બીજાની ગરજ છે, અને વ્યવહાર એ ગરજ વર્તીને જ ચાલતો રહે છે. બંનેની આર્થિક સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર નથી. મૂળજીને ક્યારેક - તેના લેણદારો સામે - કડવાનો પાઠ ભજવવો પડે છે, તો કડવાને મૂળજીનું મહોરું ચડાવવાનું મળે એ એના ભાગ્યની પરમ સુખની ક્ષણો હોય છે.

‘હારાં માણાં’ જોતાં હોય ત્યારે કડવો ઈલેક્ટ્રિશ્યનનો જે પાઠ ભજવે છે તેમાં ને કડવા સામે ગલ લંબાવતા મૂળજીના ચિત્રણમાં યે લેખકનું જે ઝીણું નિરીક્ષણ ને નિરૂપણ જોવા મળે છે તે પરમ તૃપ્તિકર છે. આ વાર્તા એવી છે જેના વિશે વાત કરીએ તો પણ તેનો મૂળ આસ્વાદ પહોંચાડી ન શકાય. એ તો વારંવાર વાંચવી જ પડે.

વિચક્ષણ અને વિલક્ષણ માનવીય સંબંધની આ કથામાં જેટલો કથારસ પ્રબળ છે એટલો જ એનો કલાઘાટ ચુસ્ત છે. વાર્તામાં એક ‘ચક્કર’ પૂરું થાય છે જ્યારે મૂળજી કડવાને પૂછે છે -

‘દાળનો સબડકો ભરતાં મૂળજી આસ્તેથી પ્રસ્તાવ મૂકે... નવો ઓડર છે સખપરનો. જાશું કડવાભાઈ, તારે નવરાશ હોય તો?!

સમગ્રપણે આ વાર્તાકારની શક્તિ, સિદ્ધિનો અંદાજ આપતાં, વાર્તાસંગ્રહ ‘બાવળ વાવનાર અને બીજી વાર્તાઓ’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ યથાર્થ કહ્યું છે :

‘અનુભવી શક્તિ અને શબ્દનું સૌંદર્ય’ - વિશે વાત કરીને મેં જે કૃતિ ઝંખી છે એનાં દૃષ્ટાંત જનક ત્રિવેદી પાસેથી મળ્યાં છે. એમ મળતાં રહેશે. એમની સચ્ચાઈ આદર્શોના ભોળપણને આભારી નથી. સ્વાધ્યાય, તિતિક્ષા અને ચિકિત્સક બુદ્ધિને આભારી છે.’

અચાનક ઊઠી ગયેલ આ વાર્તાસર્જક તેમની હયાતિમાં કેટલુંક પોંખાયા તે આપણે જાણતા નથી. તેમની અગ્રંથસ્થ, અપ્રગટ વાર્તાઓનો સંગ્રહ મળવો જોઈએ.

કાલપાશ : કોરોનાકાળની કથા

સંધ્યા ભટ્ટ

[‘કાલપાશ’ (નવલકથા) લે. મોહન પરમાર, પ્ર. રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ. જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. જુલાઈ, ૨૦૨૦. મૂલ્ય ૧૪૦ રૂ.]

‘કાલપાશ’ એ મોહન પરમારની તેરમી નવલકથા છે. કલાના ધોરણે ખરી ઊતરે એ પ્રકારની ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથા આપનારા મોહન પરમાર ગુજરાતી સાહિત્યના અનુઆધુનિક ગાળાના મહત્વના સર્જક છે. સર્જનાત્મક પડકારો ઝીલવાનું તેમને હંમેશાં ગમ્યું છે. કોરોનાએ માનવજાતને એવી વિટંબણામાં મૂકી દીધી જેની તેણે કલ્પના પણ ન કરી હોય!! માણસની સ્વ-તંત્ર પ્રવૃત્તિઓ પર અચાનક રોક લગાવનાર પરિસ્થિતિનું નિર્માણ સમગ્ર વિશ્વમાં થયું. વસ્તીથી ઉભરાતા અને રોજનું રોજ રળી ખાનાર મોટો વર્ગ ધરાવતા આપણા દેશમાં પણ કોરોના અને લોકડાઉનની દેખીતી અને પ્રચ્છન્ન અસર વરતાઈ. સર્જકજીવ આવે ટાણે યૂપ ન જ રહે. આ સંદર્ભે મોહન પરમાર ‘કાલપાશ’ નવલકથા લઈને ઉપસ્થિત થયા છે.

મુખ્યત્વે આ કથા પારિવારિક વિષયવસ્તુ ધરાવે છે. પ્રથમ પુરુષ એકવયનના કથનકેન્દ્રથી લખાયેલી આ નવલકથામાં અમદાવાદનું લોકાલ છે. મધ્યવયનો પુરુષ ઓફિસમાં અધિકારી છે અને તેની પત્ની ગૃહિણી છે. તેની બે કિશોર વયની પુત્રીઓ છે. બા-બાપુજી પણ સાથે જ રહે છે. સોસાયટીમાં રહેનાર આ કુટુંબ કોરોનાને કારણે અત્યંત સાવચેત થઈ ગયું છે. ઓફિસમાં ખાસ કામ આવી પડ્યું છે તેથી કથાનાયકને ઓફિસે જવું પડે છે ત્યારે બાપુજીની પૃચ્છાનો સામનો કરવો પડે છે. ઓફિસમાં કામ પતાવ્યા પછી પોતાના વાહનમાં આસિસ્ટન્ટને એના ઘરે છોડે છે જેની નજીક ઝૂંપડપટ્ટીનો વિસ્તાર છે જ્યાં કુટુંબો ભૂખે મરે છે. પગારદાર કર્મચારી એ અંગેની વીતક વધુ સાંભળી પણ નથી શકતો!!

લેખકે અહીં મધ્યમવર્ગીય કુટુંબને કેન્દ્રમાં રાખ્યું છે. કોરોનાને કારણે મળેલી નવરાશમાં કુટુંબીજનોએ પરસ્પર સાથે વીતાવેલો સમય, નાનાં-મોટાં ધર્ષણો, જનરેશન ગેપને કારણે ઊભી થતી પરિસ્થિતિ, સૌની હાજરી વચ્ચેથી ચોરીને માણેલી દામ્પત્યપ્રેમની શૂંગારરસખચિત ક્ષણો, પારોશીઓ સાથેની બેઠક અને કોરોના વિષેની ચર્ચા, વગેરેને લેખક તાદ્દશ કરે છે. ટી.વી. પર આવતા સમાચારો, સગાં-વ્હાલાંના ફોન, આજુબાજુના લોકોનું પોતપોતાના ઘરોમાં કેદ થઈ જવું, ડોક્ટર સાથેની મુલાકાત-ઠેકઠેકાણે કોરોનાની અસર ઝડપાઈ છે. એ દિવસોમાં આપણે જે અનુભવ્યું તે અહીં કથારૂપે છે.

નવલકથાની શરૂઆત થાય છે અમદાવાદ વર્ણનથી...

‘રાત પડખાં ફરી રહી છે ને દિવસ ચિત્કાર પાડી રહ્યો છે. મારી અમદાવાદનગરીનાં રૂપરંગ અદલબદલ થયાં કરે છે. કૂતરું મોટેથી ભસીને પછી ટૂંટિયું વાળી બેસી જાય, તેમ અમદાવાદ શહેરનો ભભકો હોલવાઈ રહ્યો છે. અનેક મહામારી અને હાડમારીઓએ એની કેડ ભાંગી નાખી છે, છતાં વારંવાર એ બેઠું થયું છે. પણ આવી બેહૂદી હાલત તો અમદાવાદની ક્યારેય થઈ નહોતી.’ (પૃ. ૧) સજીવરોપણનું આલંબન લઈને અમદાવાદની ભયાનકતાનાં આ વર્ણન પછી ફરીથી કેમેરા કથાનાયકનાં કટુંબના જીવનનો close-up ઝીલવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. રોજબરોજની દૈનિક ક્રિયાઓ અહીં નાનાં વાક્યોમાં જાણે કે ડાયરીમાં લખાતી હોય એમ નિરાંતે આલેખાઈ છે અને તે એ રીતે કે કથામાં કોઈ વિકાસ કે ગતિ ન અનુભવાય. પણ સર્જક આમ સહેતુક કરે છે. એ દિવસોની અલસ સ્થગિતતા દર્શાવવાનું સર્જકે ધાર્યું હોય એમ જણાય છે. પણ આમ છતાં આ લઘુનવલ એક પરિવારની કથા જ રહે એટલું સીમિત વિશ્વ પણ નથી. સ્વપ્નની પ્રયુક્તિથી વ્યાપક સમુદાયનો સમાવેશ અહીં થાય છે.

કથાનાયક ભગવાનની સાથે કેમેરા અને માઈક લઈને (પત્રકારોની જેમ જ સ્તો) ‘મનુષ્યલીલા’ જોવા નીકળે છે. આ પારદર્શી વિડિયો દ્વારા મકાનનાં બારી-બારણાં બંધ હોવા છતાં અંદરનાં દશ્યો દેખાય છે. ગરીબી અને સ્ત્રી શોષણની વરવી વાસ્તવિકતાનો ચિતાર મળે છે. સિનેમા અને હિરોઈન સાથેના દશ્યો, સમાજસેવક અને ચૂંટણી વચ્ચેનું કમઠાણ, ક્રિકેટરો અને પી.એલ.આઈ.ની મડાગાંઠ, સસ્તા અનાજની દુકાને ઊભરાતું કીડિયારું - આવી અનેક ગતિવિધિનાં ચિત્રો થોડાક લસરકે અંકાયાં છે. રાજકારણ-મંત્રીમંડળ-હાઈકમાન્ડ- અને ધર્મકારણ-મંદિર-આરતી સહિતની આ તમામ વાત અહીં ઉપહાસની રીતિએ સહેતુક થઈ છે. કોરોના દરમિયાન બનેલા સામાજિક પ્રસંગો અને મૃત્યુના પ્રસંગોને જોગવવા માટેના વ્યવહાર અને વર્તણૂક આપણા સમાજની માનસિકતા બતાવે છે. સામાન્ય રીતે અહેવાલની રીતે તમામ દશ્યોનું બયાન કરતાં કથક આશાસ્પદ ક્રિકેટર એવા મામાના દીકરાની લાશ આવે છે ત્યારે દ્રવી ઊઠે છે. લખાયું છે,

‘સ્મશાનના દરવાજા આગળ જેવી લાશ ઉતારી કે એને વાનમાંથી બહાર કાઢવા માટે બે-ત્રણ જણ આગળ વધ્યા. હું ય આગળ વધેલો. પણ આંખો સામે મારી બે બેબીઓ અને અંજલિ અલપઝલપ થયાં અને હું પાછો પડ્યો... તે વખતે દૂર ઊભાં ઊભાં આંસુ સારતા દૂરના માણસો જેવા જ હું પોતાને દેખાયો...’ (પૃ. ૮૭)

માણસોની મૂંઝવણ, ગૂંચવણ, વ્યથા, અસલામતી, અનિશ્ચિતતા, ચિંતા, ઉચાટ, ઉત્તેજના - આ અને આવાં મિશ્ર સંવેદનોને કથારૂપે અવતારવાનો લેખકે અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. કોરોનાના સમાચાર સાંભળવા તે એક વાત છે અને બાજુની સોસાયટીમાં કોરોનાનું આવી જવાની ખબર પડે ત્યારે સૌ ધ્રુજ જાય છે. અને આ ભયની સમાંતરે પણ જીવન તો ચાલતું જ રહે છે. પાડોશી સાથેના સંવાદો, પત્ની સાથેની રકઝક, શ્રમિકોના પગપાળા ચાલી નીકળવાની વાત - કોરોનાની અસર અને બેઅસર એકસાથે ચાલે છે!

કોરોનાસમય દરમિયાન ઘરનાં વચસ્ક સભ્યોનું જીવન દોહાલું બન્યું. આ

નવલકથામાં બાપુજીનું પાત્ર કથાનો મોટો ભાગ રોકે છે. શરૂઆતમાં સ્વસ્થ અને નાયક કરતાં પણ વધુ તંદુરસ્ત બાપુજી આગળ જતાં કોરોનાપરિસ્થિતિથી ત્રસ્ત જણાય છે. હવે તેઓ ટી.વી. પાસે બેસીને જૂનાં પિક્ચરો લાંબો સમય સુધી જુએ છે. પૂર્વે લાંબો સમય સુધી પૂજા કરનાર બાપુજીએ હવે ઈશ્વર પરની આસ્થા ગુમાવી દીધી છે. કેટલીકવાર તેઓ અસામાન્ય વર્તન કરે છે. ઘડીકમાં હોમ-આઈસોલેટેડ વ્યક્તિને મળીને જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનો આગ્રહ કરે છે તો બીજી પળે કબાટમાંથી પૈસા કાઢી ખિસ્સામાં મૂકી બહાર નીકળી જાય છે! વળી પાછા પોતે કરેલા પૈસાના વ્યવહારની નોંધ બતાવી દે છે જેથી પોતાને કાંઈ થાય તો પુત્રને આ નોંધ કામ લાગે...

અંતે શું બને છે તે જાણવા માટે તો કૃતિ પાસે જવું રહ્યું. હા, પણ એક તબક્કે કથક યમરાજને પ્રશ્નો પૂછે છે. જીવન, બંધન અને મુક્તિ જેવી તાત્વિક ચર્ચાને આત્મકથન દ્વારા મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ લેખકનું તાટસ્થ્ય દર્શાવે છે. એક સર્જકમાં અપેક્ષિત તટસ્થતાપૂર્વકનું તાદાત્મ્ય ‘કાલપાશ’ શીર્ષકમાં પણ જોઈ શકાય છે જેને જાળવવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન નવલકથામાં પણ થયો છે.

સાભાર સ્વીકાર

ચરિત્ર

વીર સાવરકર : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪+૪૩, રૂ. ૪૫. ધીરુભાઈ અંબાણી : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૩૮, રૂ. ૪૦. શ્રી હેમચંદ્રચાર્ય : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૪૦, રૂ. ૪૦. દીનબંધુ એન્ડુઝ : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૩૬, રૂ. ૩૬. ડૉ. હોમી ભાભા : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪+૪૪, રૂ. ૪૫.

પ્રકીર્ણ

ગાંધી : સનાતન ક્રાંતિકારી : હરેશ ધોળકિયા, ૨૦૧૯, ન્યૂમિન્ટ રોડ, પેરીસ બેકરી પાસે, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૦૦. **Super Food** : અનુ. ચિરંતના ભટ્ટ, ૨૦૧૯, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૫૦.

આજીવનસભ્યમિત્રો,
નમસ્તે,

સાહિત્ય પરિષદના ચી. મં. ગ્રંથાલયના સ્થાપના દિવસની ઉજવણી તા. ૧૭-૦૩-૨૦૨૧ના રોજ થઈ. ઉજવણીના ભાગરૂપે ચીમનલાલ મંગળદાસનો ફોટો ગ્રંથાલયમાં મૂકવામાં આવ્યો. પરિષદપ્રમુખ અને ચીમનલાલ મંગળદાસના કુટુંબીજનોએ ફોટાની અનાવરણવિધિ કરી. આ પ્રસંગે શ્રીમતી માયાબહેન અને શ્રી વિપુલ આચાર્યએ કવિશ્રી જયંત પાઠક અને ઉશનસૂના કાવ્યોની સંગીતમય પ્રસ્તુતિ કરી. કવિશ્રી જયંત પાઠક અને ઉશનસૂની કવિતા સંદર્ભે સતીશ વ્યાસ અને યોગેશ જોશીના મનનીય પ્રવચનો થયા.

જેમનું નામ ગ્રંથાલય સાથે જોડાયેલું છે તે ચીમનલાલ મંગળદાસના કુટુંબીજનો કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહ્યાં અને ગ્રંથાલયના દુર્લભ પુસ્તકોને ડિજિટલાઈસ કરવા માટે રૂ. ૭.૫૦ લાખની સખાવત કરી. સખાવત કરનારા ચીમનલાલ મંગળદાસના કુટુંબીજનો પ્રત્યે પરિષદ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે. ગ્રંથાલયમંત્રીશ્રીના ઉત્સાહ અને મહેનતથી કાર્યક્રમ દીપી ઊઠ્યો.

પરિષદના ઉપક્રમે વિકાસમંત્રીશ્રીએ તા. ૨૮-૩-૨૧ના રોજ ‘વાર્તા રે વાર્તા’ શીર્ષકથી ઓનલાઈન એક કાર્યક્રમનું આયોજન કર્યું. આ ઝૂમ કાર્યક્રમનું સરસ સંચાલન શ્રી નરેશ કાપડિયાએ કર્યું. વાર્તાકાર યોગેશ જોશી અને કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રીની વાર્તાઓનું કર્ણપ્રિય પઠન શ્રી નરેશ કાપડિયાએ અને શ્રી યામિની વ્યાસે કર્યું. પછી બંને સર્જકોએ પોતાની કેફિયત રજૂ કરી. ઘણાં રસિક મિત્રોએ આ ઝૂમ કાર્યક્રમનો લાભ લીધો.

વિકાસમંત્રીશ્રીના પ્રયત્નોથી પરિષદને બે વ્યાખ્યાનમાળાઓ માટે દાન મળ્યા. (૧) નાટ્યકાર દિલીપ મોદી સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનમાળા માટે ૧,૫૦,૦૦૦નું દાન, (૨) નાટ્યકાર સ્વ. અનંગ મહેતા સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનમાળા માટે ૨,૦૦,૦૦૦નું દાન. પરિષદને વ્યાખ્યાનમાળા માટે દાન આપનારા શ્રીમાન દિલીપ મોદી અને શ્રીમાન સ્વ. અનંત મહેતાના કુટુંબીજનો પ્રત્યે પરિષદ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

નવા આજીવન સભ્યપદ માટે પરિષદે ફી વધારો કરવાની તારીખ ૩૦ જૂન સુધી લંબાવી છે. ૩૦ જૂન સુધી આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૨૦૦૦/- અંકે રૂ. બે હજાર રહેશે. સંસ્થાસભ્ય ફી રૂ. ૫૦૦૦ રહેશે. ૩૦ જૂન પછી આજીવન સભ્યપદ માટે રૂ. ૩૦૦૦ થશે.

આજીવન સભ્યપદ માટેના સુધારણા ફોર્મમાં સભ્યો આધારકાર્ડ/પાનકાર્ડ/ડ્રાઈવિંગ લાયસન્સ રજૂ કરી શકશે.

પરદેશમાં વસતા આજીવન સભ્યોએ તેમની ઓળખ માટે પાસપોર્ટના પ્રથમ અને

અંતિમ પૃષ્ઠની ઝેરોક્ષ મોકલવાની રહેશે. આજીવન સભ્યપદ સુધારણાનું ફોર્મ મોકલવાની તારીખ ૩૦ જૂન કરવામાં આવી છે.

મિત્રો, સૌને સાદર વિનંતી છે કે આપ સૌ આપનું આજીવન સભ્યપદ સુધારણાનું ફોર્મ સત્વરે માંગ્યા પ્રમાણેની સઘળી વિગત ભરીને મોકલશો.

આપ સૌ હાર્ડકોપીમાં ફોર્મ મોકલશો તો કામ કરવામાં સરળતા થશે. પરંતુ એ અનુકૂળ ન થાય તો આપ આપનું ફોર્મ ભરીને પરિષદ પર અહીં દર્શાવેલ આઈ.ડી. પર મેઈલ કરશો.

મેઈલ આઈ.ડી. - gspamd123@gmail.com, - parabgsp@gmail.com

અથવા

અહીં દર્શાવેલ મોબાઈલ નં. પર વોટ્સએપ કરશો.

ચન્દ્રકાંત ભાવસાર (મો. નં. ૯૭૭૩૨ ૨૨૪૨૫, ૯૫૩૭૯ ૭૧૦૭૩)

અભિનંદન વર્ષા

અમદાવાદ સ્થિત કાવ્યમુદ્રા સંસ્થા દ્વારા વર્ષ ૨૦૧૯નો વિનોદ ટેવતિયા એવોર્ડ કવિશ્રી યજ્ઞેશ દવેને અને વર્ષ ૨૦૨૦નો યુવા કવિ પુરસ્કાર કવિશ્રી ભાવેશ ભટ્ટને શ્રી મોરારી બાપુના હસ્તે ચિત્રકૂટ ધામ તલગાજરડામાં આપવામાં આવ્યા હતા.

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતાને ભારત સરકાર દ્વારા ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ માટે પદ્મશ્રી એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો.

કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમીના પારિતોષિક

વર્ષ ૨૦૨૦નો ગુજરાતી ભાષા માટેનો સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ હરીશ મીનાશ્રુના કાવ્યસંગ્રહ ‘બનારસ ડાયરી’ને અર્પણ થયો છે.

સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી દ્વારા વર્ષ ૨૦૨૦નો ગુજરાતી ભાષા માટેનો બાલસાહિત્ય પુરસ્કાર શ્રી નટવર પટેલના બાલવાર્તાસંગ્રહ ‘ભૂરીની અજાયબ સફર’ને આપવાનું જાહેર થયું છે.

‘જૂઈ મેળો’ પારિતોષિક ૨૦૨૧

શ્રીમતી હીરાબહેન પાઠક વિવેચન પારિતોષિક ડૉ. પારુલ કંદર્પ દેસાઈને મળે છે.

શ્રીમતી કોકિલ-હીરા કાવ્યકલા પારિતોષિક શ્રીમતી પારુલ ખખ્ખરને મળે છે.

શ્રીમતી સ્મિતાબહેન કિરીટભાઈ શાહ નવલિકા પારિતોષિક શ્રીમતી પૂજા તત્સતને મળે છે.

‘વિદેશિની’ પન્ના નાયક નવોદિત પારિતોષિક સુશ્રી રશ્મિ ઝાને મળે છે. સર્વને અભિનંદન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને તેના ઘટકોનાં અંદાજપત્રોનું સમગ્ર ચિત્ર

ક્રમ	સંસ્થાનું નામ	અંદાજિત (૨૦૨૦-૨૧)	વાસ્તવિક ખર્ચ (૨૦૨૦-૨૧)	તફાવત (૨૦૨૦-૨૧)	ખર્ચનો અંદાજ (૨૦૨૧-૨૨)	આવક (૨૦૨૧-૨૨)	આવક સંદર્ભ ઘટ(-)/પુરાંત(+)
૧	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	૫૪,૨૮,૩૦૦	૩૫,૧૨,૩૩૯	-૧૯,૧૬,૯૬૧	૫૪,૪૨,૦૦૦	૩૭,૩૧,૭૪૬	-૧૭,૧૦,૨૫૪
૨	ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર	૨૪,૧૧,૩૪૬	૧૯,૧૯,૦૯૭	- ૪,૯૨,૨૪૯	૨૧,૯૪,૭૪૬	૨૦,૦૨,૦૦૦	-૧,૯૨,૭૪૬*
૩	ચી. મં. ગ્રંથાલય	૭,૮૩,૬૩૦	૬,૮૮,૬૩૭	-૯૪,૯૯૩	૬,૩૧,૫૬૧	૫,૫૧,૦૦૦	-૮૦,૫૬૧
	કુલ રકમ.....	૮૬,૨૪,૨૭૬	૬૧,૨૦,૦૭૩	-૨૫,૦૪,૨૦૩	૮૨,૬૮,૩૦૭	૬૨,૮૪,૭૪૬	-૧૯,૮૩,૫૬૧

* ગ્રાન્ટપાત્ર રકમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - બજેટ (૨૦૨૧-૨૨)

ક્રમ	ખર્ચની વિગત	અંદાજ	વાસ્તવિક ખર્ચ	અંદાજ કરતાં		અંદાજ
		૨૦૨૦-૨૧	૨૦૨૦-૨૧	વધારો	ઘટાડો	
૧	મ્યુનિસિપલ ટેક્સ	૨,૧૫,૦૦૦	૧,૬૬,૫૧૩		૪૮,૪૮૭	૨૦૨૧-૨૨
૨	વીમા ખર્ચ	૬,૦૦૦	૫,૬૬૪		૩૩૬	૧,૮૦,૦૦૦
૩	ઓડિટ ફી	૭૦,૦૦૦	૫૪,૭૨૩		૧૫,૨૭૭	૬,૦૦૦
૪	બેંક કમિશન તથા ચેક બુક ચાર્જ્સ	૧,૦૦૦	૮૫૬		૪૪	૬૦,૦૦૦
૫	પગાર ખર્ચ (કર્મચારીનો પગાર તથા અન્ય લાભોની જોગવાઈ) સિક્યુરિટી પગાર તથા અન્ય	૧૦,૦૦,૦૦૦	૧૦,૫૩,૨૪૮	૫૩,૨૪૮		૧૦૦૦
૬	ટેલિફોન ખર્ચ	૧૫,૦૦૦	૧૧,૭૭૫	—	૩,૨૨૫	૧૫,૦૦૦
૭	પારિતોષિક, વ્યાખ્યાનપુસ્તકાર, નિશ્ચાયિક પુસ્તકાર, પ્રવાસખર્ચ (જ્ઞાનસત્ર/અધિવેશન)	૨,૨૫,૦૦૦	૨૮,૫૦૦		૧,૯૫,૫૦૦	૨,૨૫,૦૦૦
૮	મકાન રિપેરિંગ તથા અન્ય ખર્ચ	૧,૫૦,૦૦૦	૧,૪૮,૮૪૪		૧,૧૫૬	૧,૫૦,૦૦૦
૯	‘પરબ’-પ્રકાશન, પોસ્ટેજ રવાનગી, લોખંડ પુસ્તકાર તથા અન્ય	૧૪,૦૦,૦૦૦	૧૦,૦૫,૪૮૮	—	૩,૯૪,૫૦૨	૧૨,૦૦,૦૦૦
૧૦	૬ સ્વાધ્યાયપીઠ અંગેનો ખર્ચ	૧,૦૦,૦૦૦	—	—	૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦
૧૧	ડેડસ્ટોક ઘસારા ખર્ચ	૨૨,૩૦૦	૨૨,૩૦૦	—	—	૨૦,૦૦૦

૧૨	અન્ય ખર્ચાઓ :- પોસ્ટેજ, પ્રવાસ, ઇલેક્ટ્રિક બર્નિંગ, ફર્નિચર રિપેરિંગ ખર્ચ, અન્ય ઓવરટાઈમ, કમ્પ્યુટર રિપેરિંગ ખર્ચ, અન્ય	૭,૦૦,૦૦૦	૩,૮૦,૭૩૬		૩,૮૦,૨૬૪	૫,૦૦,૦૦૦
૧૩	પરિસંવાદ કાર્યશાળા, શિબિર કાવ્યપઠન વ્યાખ્યાનમાળા, મુદ્રણ, નિમંત્રણકાર્ડ, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ	૧,૦૦,૦૦૦	—	—	૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦
૧૪	પુસ્તક-પ્રકાશન (વિવિધ પ્રકાશનશ્રેણી)	૭,૦૦,૦૦૦	૬૬,૮૬૩		૬,૩૩,૧૩૭	૫,૦૦,૦૦૦
૧૫	એચ.એમ.પટેલ અનુવાદ કેન્દ્ર	૫૦,૦૦૦	—	—	૫૦,૦૦૦	૫૦,૦૦૦
૧૬	માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર	૫૦,૦૦૦	—	—	૫૦,૦૦૦	૫૦,૦૦૦
૧૭	મેઈન્ટેનન્સ વાર્ષિક ખર્ચ (રા.વિ.પાઠક)	૨,૦૦,૦૦૦	૮૮,૦૦૦	—	૧,૦૧,૦૦૦	૧,૫૦,૦૦૦
૧૮	શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ(અનુવાદ, માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમો)	૭૦,૦૦૦	—	—	૭૦,૦૦૦	૭૦,૦૦૦
૧૯	રવીન્દ્ર ભવન	૩૦,૦૦૦	—	—	૩૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦
૨૦	રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનમાળા	૨૫,૦૦૦	—	—	૨૫,૦૦૦	૨૫,૦૦૦
૨૧	ચૂંટણી ખર્ચ (૨૦૨૦-૨૦૨૧)	૩,૦૦,૦૦૦	૪,૫૬,૭૧૮	૧,૫૬,૭૧૮		—
	કુલ.....	૫૪,૨૮,૩૦૦	૩૫,૧૨,૩૩૯	૨,૦૮,૯૬૭	૨૧,૨૬,૯૨૮	૫૪,૪૨,૦૦૦

મળેલ આવકો (2020-21)		મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (2021-22)	
ક્રમ	વિગત	ક્રમ	વિગત
1	'પરબ' લવાજમ	1	'પરબ' લવાજમ
2	સામાન્ય સભ્ય ફી	2	સામાન્ય સભ્ય ફી
3	સંસ્થા સભ્ય ફી	3	સંસ્થા સભ્ય ફી
4	આજીવન સભ્ય ફી	4	આજીવન સભ્ય ફી
5	મકાન વપરાશ ફાળો (ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર)	5	(A) મકાન વપરાશ ફાળો - ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર
6	મકાન વપરાશ ફાળો (રા. વિ. પાઠક)	6	(B) મકાન વપરાશ ફાળો (રા. વિ. પાઠક)
7	પરચૂરણ આવક	7	પરચૂરણ આવક
8	પુસ્તક વેચાણ	8	પુસ્તક વેચાણ
9	'પરબ' જાહેરખબર આવક	9	'પરબ' જાહેરખબર આવક
10	સંસ્થા આજીવન	10	સંસ્થા આજીવન
11	ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ વ્યાજ આવક	11	ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ વ્યાજ આવક
12	મકાન વપરાશ ફાળો (ક. લા. સ્વા. મંદિર)	12	ડેવિગેટ ફી
13	વ્યાખ્યાનમાળા આવક (ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, મહુવા)	13	મકાન વપરાશ ફાળો (ક. લા. સ્વા. મંદિર)
14	દાન આવક	14	વ્યાખ્યાનમાળા આવક (ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, મહુવા)
15	મકાન વપરાશ ફાળો (મેઘાણી પ્રાંગણ)	15	મકાન વપરાશ ફાળો (મેઘાણી પ્રાંગણ)
	કુલ.....		દાન આવક
			કુલ.....
		20,96,126	39,31,948

ચી. મં. ગ્રંથાલય અંદાજપત્ર (૨૦૨૧-૨૨)

ક્રમ	ખર્ચની વિગત	અંદાજ ૨૦૨૦-૨૧	વાસ્તવિક ખર્ચ ૨૦૨૦-૨૧	અંદાજ કરતાં		અંદાજ ૨૦૨૧-૨૨
				વધારો	ઘટાડો	
૧	પગાર (મોંઘવારી, ઘરભાડા, સ્થાનિક વગતર તબીબી ભથ્થાઓ, પ્રો. ફંડફાળો)	૪,૧૫,૦૦૦	૩,૫૪,૪૨૪	—	૬૦,૫૭૬	૨,૬૦,૦૦૦
૨	પુસ્તક ખરીદી સામાયિક ખરીદી પુસ્તક બાઈન્ડિંગ ખર્ચ	૨,૫૦,૦૦૦	૨,૧૪,૯૯૮	—	—	૨,૫૦,૦૦૦
૩	પુસ્તક બાઈન્ડિંગ ખર્ચ	૬,૦૦૦	૩૫,૦૦૨	—	—	૧૦,૦૦૦
૪	ઓરિટ તથા કન્સલ્ટિંગ ફી	૧૫,૦૦૦	૮,૮૫૦	—	—	૧૫,૦૦૦
૫	સ્ટેશનરી તથા છપામણી ખર્ચ	૧,૦૦૦	૪,૫૭૩	—	—	૫૦૦
૬	પોસ્ટેજ ખર્ચ	૪,૦૦૦	—	—	—	૨,૦૦૦
૭	પ્રવાસ ખર્ચ	૧૯,૦૦૦	૧૨૦	—	—	૧૯,૦૦૦
૮	મ્યુનિસિપલ ટેક્ષ	૬,૧૩૦	૧૪,૫૬૨	—	—	૫,૫૬૧
૯	ડેડ સ્ટોક ઘસારા ખર્ચ	૫૦૦	૬,૧૩૦	—	—	૫૦૦
૧૦	બેંક ચાર્જિસ	૬,૦૦૦	૪૩,૫૭૯	૩૪,૫૭૯	—	૧૫,૦૦૦
૧૧	કમ્પ્યુટર ખર્ચ	૬,૦૦૦	—	—	—	૨૭,૦૦૦
૧૨	લાઈબ્રેરી ખર્ચ (ડેટા એન્ટ્રી)	૨૫,૦૦૦	—	—	—	૨૫,૦૦૦
૧૩	રિપેરિંગ ખર્ચ/ફર્નિચર	૨૦,૦૦૦	૬,૪૦૦	—	—	૨,૦૦૦
	પરચૂરણ ખર્ચ અને ચા-પાણી					
	કુલ.....	૭,૮૨,૬૩૦	૬,૮૮,૬૩૮	૩૪,૫૭૯	૧,૨૯,૫૭૨	૬,૩૧,૫૬૧

* તા. ૦૮-૦૨-૨૦૨૧ના રોજ ગ્રંથાલય નિયામકની કચેરી ગાંધીનગર તરફથી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ માટે રૂ. ૫,૦૦,૦૦૦/- ગ્રાન્ટ મળેલ છે. આ ગ્રાન્ટ તા. ૩૧-૩-૨૧ સુધીમાં ખર્ચ કરવાની રહેશે તેથી વાસ્તવિક ખર્ચ વધશે.

ચી. મં. ગ્રંથાલય
મળેલ આવકો (૨૦૨૦-૨૧)

ક્રમ	વિગત	રૂ.
૧	વાર્ષિક સભ્ય ફી	૨૫,૧૮૫
૨	અતિદેય ફી	૧,૦૬૩
૩	પસ્તી વેચાણ	—
૪	વ્યાજ આવક (સેવિંગ્સ)	૪,૦૫૦
૫	પરચૂરણ	૨૧૪
૬	ગુજરાત સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ	૫,૦૦,૦૦૦
૭	દાન આવક ફિક્સડ ડિપોઝિટ (વ્યાજ આવક)	—
	કુલ રકમ.....	૫,૩૦,૫૧૨

ચી. મં. ગ્રંથાલય
મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૨૧-૨૨)

ક્રમ	વિગત	રૂ.
૧	વાર્ષિક સભ્ય ફી	૩૫,૦૦૦
૨	અતિદેય ફી	૪,૦૦૦
૩	બુક લોસ્ટ	૧,૦૦૦
૪	વ્યાજ આવક (સેવિંગ્સ)	૫,૦૦૦
૫	પસ્તી વેચાણ (આવક)	૬,૦૦૦
૬	ગુજરાત સરકાર તરફથી મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ	૫,૦૦,૦૦૦
૭	વ્યાજ આવક (સ્થાયી ફંડ)	—
	કુલ રકમ.....	૫,૫૧,૦૦૦

શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાયમંદિર : અંદાજપત્ર (૨૦૨૧-૨૨)

ક્રમ	ખર્ચની વિગત	અંદાજ ૨૦૨૦-૨૧	વાસ્તવિક ખર્ચ ૨૦૨૦-૨૧	અંદાજ કરતાં		અંદાજ ૨૦૨૧-૨૦૨૨
				વધારો	ઘટાડો	
૧	પગાર : (મોઘવારી, ઘરભાડાં, સ્થાનિક વળતર, તબીબી ભથ્થાઓ વગેરે)	૨૨,૦૦,૦૦૦	૧૮,૧૫,૮૯૬	—	૩,૮૪,૧૦૪	૨૦,૦૦,૦૦૦
૨	અન્ય ખર્ચાઓ : સ્ટેશનરી, ટેલિફોન, વીજળી, પોસ્ટેજ, પ્રવાસ, પરચૂરણ, કમ્પ્યુટર ચાર્જ, સર્વિસ ચાર્જ, બેંક કમિશન, પટાવાળા યુનિફોર્મ ખર્ચ, મિટિંગ ખર્ચ તથા અન્ય ખર્ચાઓ	૭૫,૦૦૦	૪૦,૩૩૫	—	૩૪,૬૬૫	૬૦,૦૦૦
૩	શિબિરો તથા પરિસંવાદ ખર્ચ	૩૦,૦૦૦	—	—	૩૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦
૪	પુસ્તક-સમીક્ષા (ગ્રંથગોષ્ઠિના કાર્યક્રમો)	૧૨,૦૦૦	—	—	૧૨,૦૦૦	૧૨,૦૦૦
૫	ગ્રંથાલય-પુસ્તક ખરીદી	૨૫,૦૦૦	૨૫,૦૦૦	—	—	૨૫,૦૦૦*
૬	સામાયિક ખરીદી	૭,૦૦૦	૪,૮૦૦	—	૨,૧૦૦	૭,૦૦૦*
૭	કબાટ ખરીદી	૨૨,૦૦૦	—	—	૨૨,૦૦૦	૨૨,૦૦૦*
૮	મકાન વપરાશ	૧૯,૭૪૬	૧૯,૭૪૬	—	—	૧૯,૭૪૬*
૯	ઓફિસ ખર્ચ	૩,૦૦૦	૧,૪૨૦	—	૧,૫૮૦	૨,૦૦૦*
૧૦	પુસ્તક બાઈન્ડિંગ ખર્ચ	૫,૦૦૦	—	—	૫,૦૦૦	૫,૦૦૦*
૧૧	ઓડિટ તથા કન્સલ્ટિંગ ફી	૧૨,૬૦૦	૧૧,૮૦૦	—	૮૦૦	૧૨,૦૦૦*
	કુલ.....	૨૪,૧૧,૩૪૬	૧૯,૧૯,૦૯૭	—	૪,૯૨,૨૪૯	૨૧,૯૪,૭૪૬

* ગ્રાન્ટપાત્ર રકમ

**ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર
મળેલ આવકો (૨૦૨૦-૨૧)**

ક્રમ	વિગત	રૂ.
૧	ગુજરાત સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ (પગાર)	૧૮,૧૫,૮૯૬
૨	માન્ય ખર્ચની મળેલ ગ્રાન્ટ (વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯)	૫૦,૦૦૦
૩	સેવિંગ્સ ખાતા પર મળેલ વ્યાજ	૨,૨૦૦
	કુલ રકમ.....	૧૮,૬૮,૦૯૬

**ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર
મળવાપાત્ર આવકનો અંદાજ (૨૦૨૧-૨૨)**

ક્રમ	વિગત	રૂ.
૧	ગુજરાત સરકાર તરફથી મળવાપાત્ર ગ્રાન્ટ (પગાર)	૨૦,૦૦,૦૦૦
૨	સેવિંગ્સ ખાતા પર મળવાપાત્ર વ્યાજ	૨,૦૦૦
	કુલ રકમ.....	૨૦,૦૨,૦૦૦

ગુજરાતના સાહિત્ય જગતમાં જે સમાચારની ઘણા વર્ષોથી રાહ જોવાતી હતી એ આખરે હમણાં મળ્યા. સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો બે હજાર વીશનો વાર્ષિક પુરસ્કાર આપણી ભાષાના વિશિષ્ટ કવિ હરીશ મીનાશ્રુના બનારસ ડાયરી (પ્ર.આ. ૨૦૧૬, પ્રકાશક : ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ)ને જાહેર થયો. હરીશ મીનાશ્રુ અનુઆધુનિક સમયના મહત્વના કવિ તો છે સાથેસાથે ગુજરાતી કવિતા પ્રવાહના વિશિષ્ટ રમણીયતા આપનાર સંપ્રજ્ઞ કવિ છે. તેમને ગુજરાતના મહત્વના પુરસ્કારો, જેવા કે નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ, વલી ગુજરાતી ગઝલ એવોર્ડ, નિરંજન ભગત મેમોરિયલ એવોર્ડ, ભારતીય કક્ષાએ મહત્વ ધરાવતું કુસુમાંજલિ સાહિત્ય સન્માન (ગુજરાતી) ઉપરાંત સાહિત્ય અકાદમીનું અનુવાદ પ્રાઈઝ જેવાં અનેક મહત્વનાં સન્માન પ્રાપ્ત થયાં છે. તા. ૦૩/૦૧/૧૯૫૩ના રોજ આણંદ મુકામે જન્મેલા હરીશ કૃષ્ણારામ દવે એટલે કે હરીશ મીનાશ્રુ પાસેથી, ઈ.સ. ૧૯૮૮માં પ્રકટ થયેલાં ‘પ્રિભાંગસુંદર એણીપેર ડોલ્યા’-થી શરૂ કરી ‘સુનો ભાઈ સાધો’, ‘તાંબૂલ’, ‘તાંદુલ’, ‘પર્જન્યસૂક્ત’, ‘પદપ્રાંજલિ’, ‘શબદમાં જીનકું ખાસ ખબરાં પડી’, ‘પંખીપદારથ’, ‘નાચિકેતસૂત્ર’ અને ‘બનારસ ડાયરી’ એમ દસકાવ્યસંગ્રહો મળે છે. એ દસે કાવ્યસંગ્રહોમાં કવિ નોખી નોખી રીતેભાતે વ્યક્ત થાય છે. પ્રબળ કવિ પ્રતિભા વગર આવું રસનિષ્ઠ સાતત્ય જાળવવું શક્ય નથી. ગીત, ગઝલ, અછાંદસ, ગદ્યકાવ્ય, છંદોબદ્ધ રચનાઓ એમ કવિતાનાં અનેક સ્વરૂપોમાં એક સમાન સામર્થ્યથી વિહરતા આ કવિનું પ્રદાન કાવ્યભાવકો અને કાવ્ય મર્મજો-ઉભયને પ્રસન્નકર રહ્યું છે. હરીશ મીનાશ્રુ કાવ્યસર્જન ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત થાય છે એ સમય આધુનિકતાનો હતો. આધુનિક કવિઓની વિદ્રોહભરી ભાષા-અભિવ્યક્તિ રીતિઓની સર્વત્ર ચર્ચાઓ હતી. એ બધાની વચ્ચે ‘પ્રિભાંગ સુંદર...’થી એમણે પોતાની એક નોખી મુદ્રા અંકિત કરી અને પછી સતત નિજલીલાપૂર્વક એમનો શબ્દ વિલસતો ગયો. એમની કવિતામાંથી પસાર થતાં ત્રણ બાબતો તારવી શકાય.

૧. શરૂઆતની ‘પ્રિભાંગ સુંદર...’ જેવી રચનાઓમાં વ્યક્તિની અત્યંતર રહેલા વિભાજિત વ્યક્તિત્વ અને સમકાલીન સાહિત્ય પરિવેશ સહિત સ્વયંનું વિડંબન કરતી કવિતા.

૨. ‘સુનો ભાઈ સાધો’, ‘તાંદૂલ’, ‘તાંબૂલ’, ‘પદપ્રાંજલિ’, ‘શબદમાં જિનકું ખાસ ખબરાં પડી’, ને ‘બનારસ ડાયરી’ જેવા સંચયોમાં સંતમત અને મધ્યપૂર્વના ફકીરોની દાર્શનિકતા, કબીરની પ્રેમ લક્ષણાથી સભર જ્ઞાનમીમાંસા અને સાંસારિક અનુભવોથી ચૈતન્ય તરફની અંતરમુખ ગતિ આદિની કવિતા.

૩. પંખીપદારથમાં જીવન, જગત, ગાર્હસ્થ્ય આદિની કલ્પનોથ અભિવ્યક્તિ સમાનરચનાઓ ઉપરાંત સામાજિક સંદર્ભ, સામાજિક નિસબતને સંકેતી કવિતા.

અભ્યાસની સરળતા માટે ભલે આપણે આ કવિતાઓનું આવું વર્ગીકરણ કરીએ, પણ આ રચનાઓ એકબીજાથી પૃથક અને સ્વ-તંત્ર હોવાની સાથેસાથે પ્રચ્છન્ન પ્રકારનું દાર્શનિક અનુસંધાન પણ રચતી રહે છે એ નોંધવું રહ્યું.

સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર સર્જકના એક પુસ્તકને કેન્દ્રમાં રાખી આપવામાં આવે છે પણ એની પાછળનો આશય તો (જૂજ અપવાદોને બાદ કરતાં) મહદંશે પુસ્તકને નિમિત્ત બનાવીને સર્જકની સર્જનશીલતાને પોંખવાનો હોય છે. એ રીતે ‘બનારસ ડાયરી’ એ નિમિત્ત છે હરીશ મીનાશ્રુના સમગ્ર સર્જનને પોંખવાનું. ‘બનારસ ડાયરી’માં એ પ્રાચીન નગરીના સ્થળલક્ષી વિશેષની સાથે સ્થલાતીત બનારસનો ગૂઢ સંદર્ભ ગૂથાતો રહે છે, એની મિથીકલ પ્રાચીન પવિત્રતાની સાથેસાથે અર્વાચીનનાં સુંદર અસુંદર અંશો પણ વણાતા જાય છે. ડાયરી શબ્દથી જાત સાથેના અંતર્સંવાદનું ઈંગિત પણ રચાય છે. સંગ્રહના પ્રથમ કાવ્ય ‘બનારસ ડાયરી-૧’માં રતિકીડા અને કાવ્યકીડાના સંકેતોના અર્પૂર્વ સાહચર્યથી કવિ ‘સુબહે બનારસ’નું સંકુલ પણ વિસ્મયકારી ચિત્ર આપે છે.

‘કવિના ખડિયાની ગહેરાઈમાં ઘૂસે છે અનંગ/એક કિત્તો તંગ/ ચિત્તની છીપોલીમાં જરામરણનાં ઝેરકોયલા જેવું વાંગમય/ લહીને લોહીનો લય/ બની જાય છે ટઠડડણ સરીખું કઠણ/તથદધન/જેવું કામુક મન/ ઈશારા કરે છે મોઘમ, જાણે પફબભમ/ યરલવશ હણહણીને ઉછાળે છે/ આગળના બે પગ કામવશ’

‘બનારસ ડાયરી’ ગુચ્છની રચનાઓમાં કબીર એક પાત્ર લેખે પણ હાજરાહજૂર છે. ગુચ્છની ચોથી રચનાઓ જુઓ :

“એ દિવસે મારો જનમ દિન હતો/ એટલે મારા ચહેરા પર/ વિષાદની વ્યંજનામાં પરિપક્વ બનેલો આનંદ હતો/ મને એટલી તો ખબર હતી કે/ એમનું જનમ વર્ષ ઈસવીસન તેરસો નવ્યાણુ/એટલે સમજોને, લગભગ છસો પ્રકાશવર્ષનું અંતર કાપીને/કબીર ખાસ મને વધામણી ખાવા આવ્યા.”

અહીં છસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા કબીર આજની ક્ષણે પધારે છે તો એ છસો પ્રકાશવર્ષ કાપીને આવે છે. આ વિજ્ઞાનપરક શબ્દથી કવિ રાધાસ્વામી સંતમત નિર્દેશિત અંતરતમ ચૈતન્યદેશ કે જેમાં સત્પુરુષનો વાસ છે, એની ગહનતાનો, એના ચૈતસિક અંતરનો સહજ સંકેત તો કરી જ આપે છે પણ વર્ષ સાથે પ્રકાશ શબ્દ સાંકળીને એને જયોતિર્મયતા સાથે પણ જોડી આપે છે. આ કાવ્યગુચ્છની અગિયારમી રચનામાં મણિકર્ણિકા ઘાટના સ્થળરૂપના વર્ણનની સમાંતરે જીવનમરણના પ્રતીકો સમેટતું મણિકર્ણિકાનું સૂક્ષ્મ રૂપ રચાતું જાય છે. આ લયાન્વિત રચનામાં કર્ણિકા શબ્દની એકાધિક અર્થચ્છાયાઓનો કાવ્યાત્મક વિનિયોગ થયો છે. ‘બનારસ ડાયરી’નાં કાવ્યો જ નહીં, પણ કવિની સમગ્ર કવિતામાંથી પસાર થતાં જે પહેલું પાસું તરત નજરે પડે છે એ એની ભાષા. વાચકના ચિત્તમાં પહેલાં સ્પંદિત થાય છે કવિની ભાષાની રમણીયતા. કેટલાક કવિઓની કવિતામાં પ્રથમ સંવેદન સ્પર્શતું હોય છે અથવા રચનાપ્રયુક્તિ પર પહેલી

નજર ઠરતી હોય છે. પણ હરીશ મીનાશ્રુની કવિતામાં ભાષાકીડાનાં રહસ્યો ઉકેલ્યા બાદ સંવેદન અને વ્યંજનાના તંતુઓ ખૂલતા હોય છે. એમની કવિતામાં ભાષાનાં એવાં વિભિન્ન સ્તરો એક કાવ્યમાં આવીને બેસી જતાં હોય છે, છતાં નહીં સાંધો નહીં રેણની જેમ અખિલાઈનો અનુભવ કરાવે છે. એમના ‘તાંબુલ’ સંગ્રહની પંક્તિઓ જુઓ :

‘અમે ઉઘાડા તાસક જેવા મધ્ય તિકત તાંબુલ
ઝડપ બીડું અધિ બલમ પિંજરે મેના અતિવ્યાકુલ’

અહીં શરૂઆતની અડધી પંક્તિમાં ગુજરાતી પદાવલી પછી સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દ પ્રયોગો અને બીજી પંક્તિમાં વ્રજ-હિન્દી એમ ભાષાના ત્રિવિધ સ્તરો હોવા છતાં ક્યાંય કોઈ પદ આગંતુક લાગતું નથી. એજ રીતે બનારસ ગુચ્છના તેરમાં કાવ્યમાં ભાષા-લય, કાવ્ય સ્વરૂપોના અનેક સ્તરો છે ને બનારસના અનેક સંદર્ભો.

સંગ્રહના બીજાં બે કાવ્યગુચ્છો છે ‘ચન્દ્ર વિષે ચાટૂક્તિઓ’ અને ‘કવિતા વિષે ચાટૂક્તિઓ’. ચન્દ્ર વિષે ચાટૂક્તિઓમાં પ્રતિપદાથી પૂનમના ચન્દ્રની વિવિધ કળાઓ સાથે જીવનનાં અનેક રૂપો છે. અહીં ‘કોઈ શિશુના કુમળા રુદનની ઓકળીઓ છે’ તો નરસિંહ અને બળવંતરાય ઠાકોર જેવા પૂર્વસૂરિઓની રચનાઓનાં અવનવાં આલંબનો પણ છે.

‘ન માંગવાનું માગી બેસે છે/ક્યારેક કોઈ કવિ/ ભાષા પહેલાં તો મુંઝાઈ મરે છે/ પછી તરત એને જડી આવે છે/ એ ચન્દ્રપટ્ટને પટાવવાનો એક મિથિકલ નુસખો/ જળ ભરેલી થાળીમાં ઊતરી આવે છે/ ચળકતું ચાંદરણું/ કવિ બની જાય છે પ્રસન્ન/ ને ભાષા ધન્ન’

બાળ રામની ચાંદો માગવાની જીદ અને એ પ્રસંગને વર્ણવતી પૂર્વસૂરિઓની રચનાઓના આલંબને અહીં કવિ અને ભાષાની વચ્ચે નિરંતર ચાલ્યા કરતી મથામણનો સંદર્ભ છે. એજ રીતે ‘બેઠી ખાટે/ ફરિ વણિ બધે/ (ઓહ થેન્ક ગોડ, અહીં નથી પાળવાના લઘુ-ગુરુના કશાય મલાજા) મેડિયો ઓરડામાં/ ને છેલ્લે/ ધબધબ કરતી બબ્બે પગથિયાં સાથે ચડતીકને/ પહોંચી ગઈ અગાસીમાં/ કે અચાનક જડી આવ્યો/ કેટલાય દહાડાથી/ ખોઈ નાખેલો/ ચન્દ્ર/ પડોશનો’

આ કાવ્યમાં બળવંતરાય ઠાકોરના ‘જૂનું પિયરઘર’ના આલંબને એક નવો સંદર્ભ કવિ રચે છે. લઘુગુરુની છૂટ લેતા બ.ક.ઠા. જેવા દિગ્ગજ પૂર્વજની મીઠી મશ્કરી પણ કરી લે છે.

‘કવિતા વિષે ચાટૂક્તિઓ’ની બાર રચનાઓમાં કવિતાકળા, કવિતાની સમજ, કવિતાના કાર્યને કવિ અનેક સંદર્ભોથી વળ ચડાવે છે. ‘કરુણાભર્યા/હાડકાના દાગતરની જેમ/ કવિતા સર્જરી કરે છે/ ને કાળજીપૂર્વક/ બદલે છે દુખિયારી કીડીના ઘૂંટણના સાંધા’ છેલ્લી ચાટૂક્તિમાં ‘તોપના નાળયામાં કવિતા સેવે છે એકાકી ઈડું’ જેવી પંક્તિ દ્વારા યુદ્ધના કલ્પનની સામે કવિ અને ભંગુર ઈડાનું કલ્પન મૂકીને જીવસટોસટ વિદ્રોહની ભૂમિકા રચી આપે છે.

ઉપરક્ત કાવ્યગુચ્છો ઉપરાંત ‘બનારસ ડાયરી’માં ‘માણસો : અતડા-મળતાવડા’, ‘પેઢીનામું’, ‘પુત્રવધુને’, ‘ઉડવા વિષે’, ‘ઊઘડવા વિષે’, ‘ફોબિયા’,

‘વાંધાઅરજી’, ‘શ્રાદ્ધ’ જેવી રચનાઓ છે. જેમાં ‘માણસો : અતડા-મળતાવડા’ને ‘વાંધાઅરજી’ જેવાં કાવ્યોની કથનશૈલી ધ્યાનપાત્ર છે. એજ રીતે ‘પંખીપદારથ’ના ‘ગૃહસ્થસંહિતા’નું અનુસંધાન અહીં ‘પેઢીનામું’ અને ‘પુત્રવધૂને’એ રચનાઓમાં છે. આ બંને રચનાઓમાં કવિ પોતાના કુળ-મૂળ અને પુત્રવધૂ દ્વારા થતાં એના વિસ્તારને કથનની અવનવી શૈલીથી વ્યંજિત કરે છે. ‘પાછોતરા વરસાદ’માં તેમની અગાઉની પર્જન્યસૂક્તની રચનાઓથી ભિન્ન એવું વરસાદનું એક રસાર્દ ચિત્ર ઊભું થાય છે. ‘બનારસ ડાયરી’ની અંતિમ રચના ‘શ્રાદ્ધ’ એ મૂળે તો કવિની સર્જનાધીન મહત્વાકાંક્ષી રચના ‘રત્નાકરભૂષણ પ્રબંધ : એક જાતક-કથા’ નામની સુ-દીર્ઘ રચનાનો એક સ્વતઃસંભવા ખંડ છે, જે સ્વતંત્ર અભ્યાસ ખમે તેવી રચના છે. ‘પ્રિભાંગ સુંદર...’માં જેમ સાહિત્યિક પરિવેશનું વિ-રૂપણ અને વિડંબન છે, એમ આ રચનામાં ધાર્મિક વિધિવિધાનોનું વિ-રૂપણ અને વિડંબન છે. શ્રાદ્ધના ચાલી રહેલાં વિધિવિધાનો અને કવિના ચિત્તમાં ચાલતા ભૂત અને વર્તમાનના સંચલનોની વચ્ચે અનેક સંદર્ભોથી કાવ્ય કવિના અંગત અનુભવને બિનઅંગત બનાવી વિશેષ અર્થ પ્રગટાવે છે. આવી અરુઢ રચનાઓ દ્વારા કવિએ ગુજરાતી કવિતાની તાસકમાં બનારસી પાનનું બીડું ‘બનારસ ડાયરી’ રૂપે આપ્યું છે ને એ પુરસ્કૃત થયું એ કવિનું તો સન્માન છે જ એક રીતે ગુજરાતી કવિતાનું પણ સન્માન છે. કવિને ખૂબ અભિનંદન !

સાત્માર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

સિંહશાસ્ત્ર : ડૉ. સંદીપકુમાર/ડૉ. નિવેદીતા ગાંગુલી, ૨૦૧૯, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૨૯૯. **કામલતા :** મુનિ શીલગુણવિજય, ૨૦૧૯, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૭, રૂ. ૧૭૫. **સમય સાથે Selfie :** અંકીત ત્રિવેદી, ૨૦૧૯, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૫૦. **ઈશ્વરે આપેલી ભેટ :** અંકીત ત્રિવેદી, ૨૦૧૯, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૬, રૂ. ૧૫૦. **અંતરદીપ :** ગણપત ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૯, ગરવી વિઝન, અમરેલી, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૫૦.

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

સંકલન અને પ્રસ્તુતિ : પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : જનક ત્રિવેદી

(જન્મ : ૧૦ જૂન ૧૯૪૪, કોઠી, તા. જસદણ, જિ. રાજકોટ - અવસાન : ૨૯ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭, ગુવાહાટી, અસમ) આવરણચિત્રનું શીર્ષક : વિનાશીર્ષક (Untitled) માધ્યમ: કાગળ પર શાહી, જળરંગ, ફૂઝી ફોટોકલર • વર્ષ : ૨૦૦૬

‘પુરબ’ના પાછલા કેટલાક અંકોમાં ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, મલયાલમ, હિન્દી અને મરાઠી લેખક-ચિત્રકારોની એમનાં ચિત્રો/શિલ્પો નિમિત્તે થોડીક વાત કરી. દૃશ્યકળામાં એમની પશ્યતા વિશે અછડતી માહિતી અંકે કરી. આ અંકે ગુજરાતી ભાષાના સુખ્યાત વાર્તાકાર-નિબંધકાર સદ્ગત જનક ત્રિવેદી વિશે વાત કરીએ.

જનક ત્રિવેદીએ સાહિત્યકારો અને મિત્રોના કેરિકેયર્સ આલેખ્યાં છે, કેટલાક પુસ્તકોનાં આવરણ કર્યાં છે, અને રેખાંકનો અને રંગીન ચિત્રો રચ્યાં છે તેમજ મરોડદાર અક્ષરે પત્રો-નિબંધો-વાર્તા લખ્યાં છે. એમણે વિખ્યાત ચિત્રકાર સૈયદ હૈદર રઝાની જિંદગી અને કલા પર રઝા અને અશોક વાજપેયીએ સંયુક્તપણે લખેલા પુસ્તક ‘આત્માની ધધખ’ (૨૦૦૭)નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ પણ આપ્યો છે. ચિત્રકાર જનક ત્રિવેદીનો વિશેષ: અક્ષરોમાં મરોડ, રેખાંકનો લયાન્વિત, કેરિકેયર્સમાં સફાઈદાર-સુરેખતા અને ચિત્રોમાં વાસ્તવનું આકલ્પન રચવાને રંગ અને રેખામાં નિર્બંધ પ્રયોગશીલતા.

આ આવરણચિત્રમાં જનક ત્રિવેદીની એક ચિત્રકાર તરીકેની પ્રૌઢીનો અંદાજ મળે છે. અનુભવે આકારેલી કલાસૂઝનું એ પરિચાયક છે. આમ સ્વયંસંચાલિત ચિત્રણનો આભાસ રચે છે, પણ ચિત્રકારની રંગ-પસંદગી અને છાંટ-બહેલાવ, રેખાઓનાં વાંકવળાંકમાં ચિત્રકારની અંતઃસ્ફૂરણાનું પ્રમાણ મળે છે. ચિત્રને બે ભાગમાં વહેંચતા રંગપ્રવાહની પછીતે છે જીવસૃષ્ટિનો અકળ પુદગલ, સતત પરિવર્તનશીલ અને છતાં સ્થિતિયુક્ત. ચહેરો, આંખ, હાથ - આમ વિવિધ ધારણાઓ ઈંગિત કરતી ચિત્ર-માંડણી ચિત્રકારે ઘણાં ખંત અને ધૈર્યથી કરી છે. નહીંતર, વારંવાર રંગના થર ચઢાવવાનું અને રેખાઓના ચિત્રાવકાશને સંગોપવાનું શક્ય બન્યું ન હોત.

તાજેતરમાં જ જનક ત્રિવેદીના નિબંધસંગ્રહ ‘મારો અસબાબ’ (૨૦૦૮, ૨૦૨૧)નું નવસંસ્કરણ નવજીવન સાંપ્રત તરફથી પ્રકાશિત થયું છે. પ્રકાશકે પુસ્તકની આકર્ષક નયનાભિરામ સંકલ્પના કરી છે. એના આવરણને પણ આ જ ચિત્ર શોભાવે છે. નાની વયથી જ ચિત્રકલામાં હથોટી ધરાવનાર સદ્ગત જનક ત્રિવેદીને જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં કળાભ્યાસ કરવાના ઓરતા હતા. પણ વિધિની વક્તા એમને રેલવેની નોકરીમાં લઈ ગઈ, જેની ઉપલબ્ધિ માટે એમની વાર્તાઓ અને નિબંધો વાંચવા રહ્યા. અંતે, ચિત્રકારના પરિવારને વિનંતી કે સદ્ગતના ચિત્રોનો એક સંપૂટ, ભલે ડિજિટલ તો એમ, પણ સંકલિત કરી વરચ્યુઅલ જગતમાં વહેતો મૂકે. □

આ અંકના લેખકો

- અજયસિંહ ચૌહાણ : ૪૩, શાલિગ્રામ બંગલોઝ, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-
આણંદ-૩૮૮૩૧૫.
- અનિલ ચાવડા : સી/૩૦૩, અર્જુન વિલા, આનંદ પાર્ટીપ્લોટ પાસે, ન્યૂ રાણીપ,
અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૦
- ઉર્વીશ વસાવડા : આશીર્વાદ એક્સ રે ક્લિનિક, ચિત્તાખાના રોડ, સિવિલ હોસ્પિટલ
રોડ જૂનાગઢ - ૩૬૨૦૦૧
- કીર્તિદા શાહ : ૧, એડીસી બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ધીરેન્દ્ર મહેતા : જીવનછાયા, હોસ્પિટલરોડ, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧
- પારુલ રંગપરિયા : ૧૪, કેપિટલ પાર્ક સોસાયટી, મેમનગર ફાયર સ્ટેશન, વિજય
ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- પીયૂષ ઠક્કર : ૮૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે,
ઓઢવપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
- પ્રકાશ ન શાહ : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા પો. ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૦૮
- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર : ૨૦, ગૌરીશંકર સોસાયટી, જવેલ્સ સર્કલ પાસે, ભાવનગર-
૩૬૪૦૦૩
- યોગેશ જોષી : બી/૩૦૩, અર્જુનગ્રીન્સ, વિશ્વેશ્વર ફ્લેટ પાસે, ઉ. ઉ. નગરોડ
રન્નાપાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- રમણ સોની : ૧૪, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-
૩૮૦૦૧૫
- રમણીક સોમેશ્વર : ૮/૦ દર્શના ધોળકિયા, ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી, ભૂજ-
૩૭૦૦૦૧
- રવીન્દ્ર પારેખ : ૧, યુનિયન ધારા, મોદી બંગલા, અઠવાલાઈન, સુરત-૩૮૫૦૦૭
- વજેસિંહ પારગી : Vajesinh.nisad@gmail.com
- વિજય પંડ્યા : ૧૧/એ ન્યૂ રંગસાગર સોસાયટી, સરકારી ટ્યૂબવેલનો ખાંચો,
બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- વિનોદ જોશી : પ્રયાગ, ૩૨, શ્વેતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-
૩૬૪૦૦૧
- હરીશ મીનાશ્રુ : ૮/એ, સુમિરન સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-
૩૮૮૩૧૫, જિ. આણંદ
- હેમંત ધોરડા : ૫, યશવંતનગર, શોપર્સ સ્ટોપ પાસે, એસ. વી. રોડ, અંધેરી(પૂર્વ)
મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮
- સંધ્યા ભટ્ટ : 'સ્નેહલ' પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી-૩૮૪૬૦૨
- હરિકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭

બાળસાહિત્ય-વિવેચનનાં પુસ્તકો

બાલકાવ્ય વિમર્શ	હરિકૃષ્ણ પાઠક	140
બાળસાહિત્ય દર્પણ	ડૉ. રવીન્દ્ર અંધારિયા	150
બાળવાંચન	નિહારિકા ટી. ઉદાણી	125
બાળકથા સાહિત્ય : એક ઝલક	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	90
બાળસાહિત્ય : સમીક્ષા અને દર્શન	નટવર પટેલ	90
બાળસાહિત્ય મંથન	યશવંત મહેતા	100
ગુજરાતી બાળવાર્તા	ઈશ્વર પરમાર	80
ગુજ. બાળસાહિત્ય : દર્શન અને દિશા	મોહનભાઈ પટેલ	100
બાળસાહિત્ય : સ્વરૂપ અને સર્જન	રતિલાલ સાં. નાયક	80
બકોર પટેલની હસતી દુનિયા	હુંદરાજ બલવાણી	25

સાહિત્ય/પત્રકારત્વ વિષયક સંદર્ભસાહિત્ય

પત્રકારત્વ : સિદ્ધાંત અને અધ્યયન	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	170
સંચાર-સંશોધન માધ્યમ	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	200
મીડિયા અને આચારસંહિતા	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	100
પ્રકાશન નહિ કાયરનું કામ	દીના એમ. મલ્હોત્રા	175
ગુજરાતનાં પત્રકાર-રત્નો [પ્રતિભાશાળી પત્રકારો]	દિનેશ દેસાઈ	115
ગ્રેટ ગુજરાત, ગ્લોબલ ગુજરાત	દિનેશ દેસાઈ	250
દૈનિકપત્રો : તાસીર અને તસવીર	દિનેશ દેસાઈ	150
ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ પ્રવાહો અને પ્રયોગો	વિનાયક જાદવ	450
સમૂહ પ્રત્યાયન	જ્યોતિર્ રાવલ	120
કચ્છી બોલી	મહેન્દ્ર સાકરચંદ દોશી	140
ધીણોધર સંભરન (કચ્છ વિષયક વાર્તાઓ, નિબંધો)	સંપા. વીનેશ અંતાણી	240
સોરઠી બોલી	ડોલરરાય માંકડ	100
સમયને સથવારે : ગુજરાત (પુસ્કૃત)	કુન્દનલાલ ધોળકિયા	300
વિધાનસભાના અંતરંગ	વિનોદ દવે	70
ગુજરાત 2004	દિનકર પંડ્યા	80
કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન	રામસિંહજી કા. રાઠોડ	1000

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

ફોન : 079-22144663, 09227044777

email : goorjar@yahoo.com website : www.gurjar.biz

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

વાર્તાસંગ્રહ

દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી	120
સાદ ભીતરનો	કંદર્પ દેસાઈ	160
રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	સં. પારુલ તથા કંદર્પ દેસાઈ	200
વૃદ્ધ રંગાટી બજાર	વિજય સોની	140
રણદ્વીપ	રઘુવીર ચૌધરી	120
ગેટ ટુગેધર	સાગર શાહ	120
પડછાયાઓ વચ્ચે	અભિમન્યુ આચાર્ય	120
લૂ	વિપુલ વ્યાસ	150
નંદીઘર	રઘુવીર ચૌધરી	150
વણજોયું મહુરત (અનુ.)	દક્ષા પટેલ	180
આકસ્મિક સ્પર્શ	રઘુવીર ચૌધરી	150
રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	100
ગેરસમજ	રઘુવીર ચૌધરી	120
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી	200
બહાર કોઈ છે	રઘુવીર ચૌધરી	180
દસ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	સં. રેમંડ પરમાર	150
અતિથિગૃહ	રઘુવીર ચૌધરી	150
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	200
રખોપું	જગદીશ પટેલ	80
ડેરો	કાનજી પટેલ	100
દૃશ્ય ફરી ભજવાયું	મુનિકુમાર પંડ્યા	100

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નિબંધસંગ્રહો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
જનસેવક-જનહિતના સંદેશ (લેખસંગ્રહ)	ડૉ. જગદીશ ભાવસાર	૯૫.૦૦
યુવા જોશ (લેખસંગ્રહ)	મહર્ષિ દેસાઈ	૧૩૦.૦૦
વ્યક્તિત્વના બંધન તોડીફોડી (લલિત નિબંધસંગ્રહ)	ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજ'	૯૦.૦૦
પારિજાત (લેખસંગ્રહ)	રેખા ભટ્ટ	૨૬૦.૦૦
એ મને હંમેશા યાદ રહેશે	માનનીય મુખ્યમંત્રીશ્રી આનંદીબેન પટેલ	૧૦૦.૦૦
કોમનમેનની કથની (લેખો)	હસમુખ પટેલ	૨૪૦.૦૦
સાંધ્ય વેળાએ (વડીલોની વાતો)	રશ્મિ શાહ	૧૯૫.૦૦
સમજણનો સેતુ (સામાજિક લઘુનિબંધો)	વિપિન પંડ્યા	૧૩૫.૦૦
અનાયાસ (નિબંધસંગ્રહ)	પન્ના અધ્વર્યુ	૫૫.૦૦
અનામ આકાશ (લલિત નિબંધસંગ્રહ)	ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૧૩૫.૦૦
મલકની માયા (નિબંધસંગ્રહ)	મણિલાલ હ. પટેલ	૮૦.૦૦
આત્માની નદીના કાંઠે (નિબંધસંગ્રહ)	વીનેશ અંતાણી	૭૫.૦૦
આસોમાં ઊઘડતો અષાઢ (નિબંધસંગ્રહ)	યજ્ઞેશ દવે	૫૫.૦૦
તરુરાગ અને નદીસૂક્ત (નિબંધસંગ્રહ)	જયંત પાઠક	૬૫.૦૦
પવનની વ્યાસપીઠ (લલિતનિબંધ)	અનિલ જોશી	૨૩.૫૦
તરુરાગ (નિબંધસંગ્રહ)	જયન્ત પાઠક	૧૧.૦૦
અંધશ્રદ્ધાના એક્સરે (રેશનાલિસ્ટ લેખો)	જમનાદાસ કોટેચા	૧૩૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
હૃતશેષ (ડૉ. પ્રભાશંકર તેરૈયાના લેખો)	ડૉ. રમેશ મહેતા/ ડૉ. મનોજ જોષી	૧૪૦.૦૦
નાનાવિધ (લેખસંગ્રહ)	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૦૫.૦૦
તાઓ (અનુવાદ)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૩૩.૦૦
ઈશ્વરનું સનાતન મંદિર (લેખસંગ્રહ)	હરીન્દ્ર દવે	૪૮.૦૦

નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહો

ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
વર્તન-પરિવર્તન	૨૨૦.૦૦
ઘોષ-પ્રતિઘોષ	૨૨૦.૦૦
આલબમની તસવીરો	૨૨૦.૦૦
ઋણાનુબંધ	૧૯૫.૦૦
સર્મપણના સંગ્રાથી	૧૮૦.૦૦
મન મૂકીને વરસો	૧૯૦.૦૦
સંબંધોનું આકાશ	૧૮૦.૦૦
સંબંધોનું મેઘઘનુષ	૧૮૦.૦૦
જિંદગી રંગબેરંગી	૧૮૦.૦૦

મોહન પરમાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હણહણાટી	૨૫૦.૦૦
નકલંક	૨૬૦.૦૦
અંચળો	૧૫૫.૦૦
કુંભી	૧૩૦.૦૦
કોલાહલ	૫૫.૦૦
પોઠ	૧૦૦.૦૦

નાટ્યમાં તમે પરકાયા પ્રવેશ કરી શકો છો. ભગવાને તો આપણને એક જ જિંદગી આપી છે પણ નાટ્ય દ્વારા આપણે બીજી જિંદગીઓ અનુભવી શકીએ. નૃત્યમાં આપણે સમગ્ર શરીરથી, કેશથી નખ સુધી પ્રત્યેક અંગથી આપણા આત્માનો ભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ અને કાવ્ય દ્વારા આપણે કશા જ ઉપકરણ વગર આપણા અંતરતમના સૌન્દર્યનું અથવા એના ઉચાટનું અથવા એના સ્વપ્નનું સામી વ્યક્તિની ચેતના સાથે તાદાત્મ્ય કરી શકીએ છીએ.

— નંદિની જોશી

♦

શબ્દનો મૂળ અર્થ અવાજ છે. આ શબ્દ સાર્થક બન્યો. અર્થપૂર્ણ અવાજોની રચના એટલે શબ્દ. સાર્થક શબ્દ જ્ઞાન આપનાર થયો. શબ્દપ્રમાણ એ જ્ઞાનનું સાધન ગણાય છે. જ્યાં જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી, અનુમાનથી ગમ્ય નથી ત્યાં જ્ઞાનીના શબ્દો જ્ઞાન આપનારા બની ગયા. ભાષાનું અને એ રીતે શબ્દોનું મૂળ સ્વરૂપ તો ધ્વનિમય હતું અને આજે પણ છે. લાખો વર્ષ સુધી જ્ઞાન અને વિદ્યાનું સાધન બોલાતી ભાષા રહી. સંસ્કૃત ‘ભાષ’ ધાતુનો અર્થ પણ બોલવું જ થાય છે. જ્યારે લિપિ શોધાઈ ત્યારે મૌખિક જ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવ્યું.

— અરવિંદ ભંડારી

♦

કવિઓના આપણે ઋણી એટલા માટે છીએ કે આપણને આ ચાલુ એક બંધિયાર ઓરડાઓમાં પુરાયેલાઓને એ નવી આંખ આપી મુક્તિનો અનુભવ કરાવે છે. આ બંધિયાર ઓરડો એટલે આ દશ દ્વારનું નગર. કાયાનગર. કવિ આંગળી ચીંધે છે તે જોઈ એટલા આનંદિત થઈ જઈએ છીએ કે આપણા ઓરડાની કેદ ભૂલી જઈએ.

— મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરબ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમોષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

આજ અને આવતીકાલ માટે સર્વથા પ્રસ્તુત મહાત્મા ગાંધીના જીવન,

કાર્ય અને દર્શનનું અનુશીલન - પરિશીલન

તેમજ અવગાહન કરતું માસિક પત્ર

‘અકાલ પુરુષ’

પ્રબુદ્ધ ચિંતકો, અભ્યાસીઓ, અનુભવીઓ,

કર્મશીલોની કલમે ગાંધી વિમર્શ.

નમૂનાની નકલ મેળવવા માટે લવાજમ માટે :

સુશીલ ટ્રસ્ટ, કતીરા - ઈ, તોરલગોર્ડન પછી, મુન્દ્રા રિલોકેશન, ભુજ
(કચ્છ) ૩૭૦૦૦૧

લવાજમ - વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦ પંચવાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦

લવાજમની રકમ ટ્રસ્ટના ખાતામાં સીધી જમા કરાવી શકો
અથવા સુશીલ ટ્રસ્ટ (Sushil Trust)ના નામે ચેક મોકલી શકો.
ખાતા નં. 9048100000060, બેન્ક ઓફ બરોડા, નીલપર
(Bank of Baroda, Nilpar), IFSC no. BARBODBNIL,
PAN no. AAATS99922R. રકમ સીધી જમા કરાવ્યાની જાણ
કરવી અને તેની સ્લીપ મોકલવી. કુરિયર, રજિસ્ટર્ડ ટપાલ વગેરે
ઉપરના ભુજના સરનામે મોકલવાં ‘અકાલ પુરુષ’ સંબંધી પૃષ્ઠા
02832 - 230143 પર કરવી. વોટ્સએપ નં. -
9408723930 (બેન્ક રસીદ કે બેન્ક વિગત મોકલવા માટે)
Email ID - shashwatgandhi1869@gmail.com

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૮+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

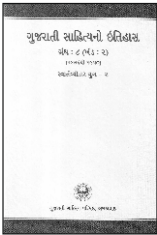
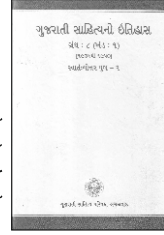
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

PARAB 2021 April

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSN : 0250-9747

Pidilite

FEVICOL

बरसों से बरसों तक

6 years BUILDING BONDS